

Metod Mikuž

VPRAŠANJE JULIJSKE KRAJINE IN TRSTA 1947—1954

Predavanje na zborovanju slovenskih zgodovinarjev oktobra 1974 v Piranu

Te dni poteka dvajset let od tako imenovanega londonskega memoranduma. Rad bi v uvodu poudaril, da je namen tega našega tradicionalnega zborovanja nekaj povsem drugega kot izzivalno ali demonstrativno proslavljanje dogodka, s katerim Slovenci in Jugoslovani zgraditve Združene Slovenije nismo dosegli. Prav sam sem kriv, ker sem predlagal odboru Zgodovinskega društva za Slovenijo, da bi bilo prav na tem zborovanju vsaj sintetično — ne analitično — registrirati tudi nekaj dogodkov iz najnovejše zgodovine Julijske krajine in Trsta. Seveda je odbor to sugestijo sprejel in po znanem načelu — če hočeš, pa daj — je padla ta naloga name.

Neprijetno me je letos pomladi prizadela ponovna italijanska hajka za cono B, ki je za nas samo še zgodovinsko dejstvo. Ne zaradi hajke same — ker teh smo že vajeni — pač pa zaradi vse preveč nervoznega iskanja raznih podatkov in zgodovinskega materiala od strani raznih ustanov in seveda tudi rahlega očitiranja zgodovinarjem, da nismo na tekočem, da ne rečem še kaj drugega. Vse to je bilo namreč povsem odveč. O vzrokih tudi za ponovno letošnjo italijansko hajko je bilo že dovolj tudi slovensko napisanih del, ki bi mogla služiti za dobro informacijo, v Ljubljani in drugod pa je po knjižnicah že veliko vsebinsko zelo bogatih knjig. Treba se je bilo torej samo vsesti, prebrati, preštudirati in tako naprej. Zgodovinarji torej nismo bili nič krivi, čeprav mora biti vselej ob takih in podobnih hajkah nekdo kriv.

Pri sestavi pričujočega dela sem rabil knjige in dela, ki sem jih pazljivo prebral in omenjam samo te, ker nimam navade, da bi prepisoval razne sezname literature, ki je nisem imel niti v rokah. Kot vire sem črpal podatke iz znanega Archiva der Gegenwart. Ni to seveda kolekcija uradno izdanih virov, temveč zelo skrbno zbiranje podatkov v celoti ali v posnetkih, ki so prišli v javnost. Ker mi je šlo le za nek sintetičen oris — brez vsake globlje analize — sem se s to kolekcijo kar zadovoljil, predvsem pa tudi zato, ker nisem imel na razpolago boljše. Zahvaliti se moram vsem, ki so mi pri nabiranju vsega potrebnega pomagali, tako obema knjižničarkama Olgi in Vanji in drugim. Zelo pa sem bil presenečen, ko sem dobil iz neke ustanove nekaj tomusov Archiva der Gegenwart, iz katerih je moj neznani predhodnik — eksploator iztrgal kar cele strani ali pa izrezoval določene odstavke. Rekel sem, da tega nevzornega predhodnika ne poznam, vsem pa za gotovo, da se izrezovati iz knjig ne sme. To sem moral povedati, da bi kdo, ki bo eventualno kdaj po teh tomusih brodil, ne obdolžil mene.

Pri zbiranju potrebne literature se moram zahvaliti skoraj da nepogrešljivemu tovarišu Milošu Rybařu, pa tudi drugim. Po časovnem nastanku lite-

rature, v kateri sem našel poleg raznih misli in sodb tudi citirane vire in jih pač uporabljal, omenjam na prvem mestu delo Ive Mihovilović, Trst, problem dana, Zagreb 1951. Že zgodnji datum nastanka more povedati, da v njem nisem mogel dobiti veliko, je pa delo po svoje kar zanimivo. Drugo delo, ki je kolektivno in obširno, je zbornik Istra i Slovensko Primorje, Beograd 1952, iz katerega sem s pridom uporabljal zlasti 3. del. Nato sem vzel v roke zanimivo delo, ki ga je napisal znani politični delavec in tudi sodelavec pri anglo-ameriški vojaški upravi v Trstu, Diego de Castro, Il problema di Trieste, Bologna 1953. Delu bi lahko očitali marsikaj, vendar je to prvo večje sintetično delo, ki prinaša tudi vire, ki jih je že marsikdo citiral. Naslednje delo je članek Boji KPJ za zahodne meje, ki je izšel v Zgodovinskem časopisu 1958—1959 in je v glavnem naslonjeno na zelo dobro Harrisovo knjigo o zavezniški vojaški upravi na sploh, in prinaša zato tudi dragocene podatke za našo temo. Nato pride knjiga, ki jo je napisal dr. Janko Jeri, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1961. To je doslej največje slovensko delo o tem problemu, napisano z veliko skrbnostjo in z uporabo velikega števila virov in ki ga citirajo tudi v tujini. Prvo delo, ki poskuša biti zelo objektivno in ki sem ga prebral z užitkom ter tudi zlasti proti koncu razprave mnogo uporabljal, je v angleščini pisana knjiga slovenskega izseljenca, Trieste, 1941—1945, Chicago 1970 in delo istega avtorja, Slovenska manjšina v Italiji, Zbornik svobodne Slovenije 1971—1972 (Buenos Aires), str. 57—96. Od italijanskih zgodovinarjev pa mi je bila zelo všeč solidno in trezno napisana knjiga, Giorgio Valussi, Il confine nordorientale d'Italia, Trieste 1972.

I

Če se odločimo za terminus ad quem našega razmišljanja v tem poglavju, to je za 10. februar 1947, za datum podpisa mirovne pogodbe z Italijo, nam to ne more delati takih težav, kot pri odločanju za terminus a quo prvega poglavja našega današnjega razmišljanja. Začeti bi bilo treba že tam, kjer se prvič pokažejo težnje italijanskega imperializma po slovenski in jugoslovanski zemlji, saj je na zgodovinsko smrt obsojena avstroogrška monarhija umirala dalj časa in odpirala pot prek Jadrana in ljubljanskih vrat nekam tja, do koder se je razprostil nekdanji rimski imperij. Točno je, da so se takrat in kasneje in tudi danes našli v Italiji — kot povsod — pametni, napredni in kar je najvažnejše, tudi poštteni veliki duhovi, ki so voditelje svoje domovine svarili pred imperialističnimi akcijami v Podonavje in poskušali pokazati italijanskemu narodu pravo in zato boljšo pot. A to ni dosti pomagalo.

Dejstvo je, da imamo na zahodu soseda in deželo z umetninami in visokimi dosežki človeškega razuma. Je torej ta naš sosed zaslužen tudi za nas in za vse človeštvo. More pa nuditi tudi dobrine, ki jih ne razkazuje samo naši deželi znani Ponte Rosso ali druga, še večja skladišča blaga, ki ga moremo koristno rabiti, naši sosedje pa tudi uspešno prodajati. Včasih se to naše sosedstvo skali, kar ni v korist ne enemu ne drugemu. To se je dogajalo že prej, ko Mussolini še niti ni bil rojen. Zato danes za vse naše slabše odnose s sosedmi dolžiti samo stari ali novi fašizem, ni povsem točno. Politik, kot je bil conte Sforza, prav gotovo ni bil fašistični vernik, je pa dobrih pet mesecev

po podpisu pariške mirovne pogodbe pred konstituantno dejal, da za Italijo to ne pomeni odpoved drugim ozemljem, temveč le garancijo za tista ozemlja, ki so bila predmet jugoslovanskih aspiracij. Začetek maja 1950 se je oglasil v senatu celo stari Orlando, ki tudi ni bil organiziran fašist, a je dejal, da zgodovine ne dela ovčje blejanje, temveč levje rjojenje. Operiranje s tako modrostjo, resno ali smešno, bi še ne bilo najhujše. Mnogo hujše je dejstvo, da je takih Orlandov v Italiji še veliko, eni rjovejo manj, drugi bolj glasno. Ko je pred dvajsetimi leti po parafiranju londonskega memoranduma iskal Scelba zaupnico svoji vladi, je v senatu komaj zmagal s 122 glasovi proti 99, v poslanski zbornici pa z 295 za, 265 proti in 7 vzdražnimi glasovi. To so hude številke, zlasti še, če upoštevamo viharne napade desne in leve opozicije, ki je dolžila vlado, da je težko oškodovala narodne interese, ker je pristala na delitev STO. Upam si trditi, da bi bil danes položaj v italijanskem parlamentu ob taki priliki približno isti. Svobodno izvoljeni predstavniki italijanskega naroda in njihova leva in desna opozicija bi prav gotovo očitali vladi isto kot pred dvajsetimi leti, da je namreč suženj ameriških milijonarjev itd. Morda bi še zelo previdno pristavili, da italijansko vlado še vedno vodi sodobni svetovni kočijaž Metternich—Kissinger, vrhovni šef CIA, ki v imenu svojih mogočnih gospodarjev želi zanetiti svetovni požar tudi v tem delu sveta.

Terminus a quo našega prvega poglavja naj bo čas po odprtju druge fronte v Normandiji, ko se je definitivno izjalovilo Churchillovo upanje, da bi drugo fronto prenesel na Balkan, s tem zavrl prodor RA predaleč v srce Evrope in vsaj deloma preprečil vse posledice, ki jih je približevanje RA vsekakor obetalo in tudi že prenašalo. Direktnega dokaza za to trditev sicer ni, moremo pa zaradi nekaterih indicijev govoriti vsaj hipotetično. Nič zato, če je hipoteza več v zgodovini druge svetovne vojne, saj teh res ni malo. Da Churchill ni maral režima v SZ in komunističnih partij, je povedal sam večkrat in ni vzroka, da bi mu ne verjeli. Zato tudi povsem verjamem, kar je povedal 23. novembra 1954, da je, še preden je bila vojna končana, ko so se Nemci v stotisočih predajali in so bile ceste polne vriskajočih ljudi, depeširal lordu Montgomeryju in mu ukazal skrbno zbirati nemško orožje in ga uskladiščevati, da ga bodo lahko izročili nemškimi vojakom, s katerimi bi sodelovali, če bi Sovjeti nadaljevali svoj marš prek skupaj določene demarkacijske črte. Ob slovesnem praznovanju njegove 80-letnice je začetek decembra 1954 to izjavo pred spodnjim domom sicer nekoliko omilil, ni je pa v bistvu spremenil.¹

V volilnem govoru 5. junija 1945 — v času najhujšega pritiska na našo državo in Tita — je Churchill dejal da je socializem nerazdružljiv s totalitarizmom, da socialistična država ne prenese opozicije in da socialistična doktrina sovraži svobodni parlament.² V znanem govoru v Fultonu v ZDA je 5. marca 1946 dejal med drugim, da se čez kontinent razprostira »železna zavesa« od Stettina do Trsta na Jadranu. Onstran te so ostala glavna mesta nekdanje stare in srednje vzhodne Evrope, Varšava, Berlin, Praga, Dunaj, Budimpešta, Beograd, Bukarešta in Sofija. Vsa ta mesta so pod vedno večjo kontrolo Moskve, le Atene so ostale svobodne. Povsod hočejo dobiti komuni-

¹ Archiv der Gegenwart 1954, str. 4864; cit. ADG 1954, 4864.

² ADG 1945, 256.

stične partije popolno kontrolo, pa tudi policija. Nikjer, razen v ČSR, ni več demokracije. Bati pa se je treba tudi za kraje tostran železne zaves. V Italiji mora KP podpirati zahteve po komunističnem vzorcu vzgojenega maršala Tita po nekdanj italijanskem ozemlju ob Jadranu. Tudi drugod so komunistične pete kolone, razen v britanski skupnosti in ZDA, kjer je komunizem še v otroških čevljih. Ne verjamem, — pravi — da želi SZ vojno, želi pa neovirano razširiti svojo moč in svojo doktrino.³

V parlamentarni debati je kot šef opozicije ob ekspoziciji zunanjega ministra (da vlada Velike Britanije ni voljna dati pomembnega tržaškega pristanišča Jugoslaviji) 4. junija 1946 dejal, da teče sovjetska demarkacijska črta od Stettina do tržaškega mestnega roba in dobesedno: »Skoraj tretjina evropskega prebivalstva je sedaj pod nadzorstvom skupine 14 ljudi, na zunaj sicer sposobnih, kremelskih gospodarjev, ki skušajo povsod uveljaviti in ukoreniniti moč svojega despotičnega režima. Tako sejejo novo svetovno vojno.«⁴ Še ostrejši je bil v spodnjem domu 23. oktobra 1946. Dejal je, da sedaj nimajo več opravka s Hitlerjem in njegovo divjaško tolpo, temveč le s 13 ali 14 zelo sposobnimi ljudmi v Kremli, ki obvladajo Rusijo in več kot tretjino Evrope. Danes je več kot 200 do zob oboroženih sovjetskih divizij v zasedeni Evropi od Baltiškega morja do Dunaja in od tod do Črnega morja, pri čemer pa ni vračunana vojska satelitskih držav.⁵ Seveda mu je vse to Stalin vračal. Imenoval ga je netilca nove vojne in vse, ki tako mislijo v ZDA in Veliki Britaniji.⁶

Če upoštevamo takratne odnose naše države s SZ (torej od poletja 1944 do februarja 1947) in takratno govorjenje ene od na zahodu najuglednejše osebnosti W. Churchilla, nam mora biti jasno, da se je naša država v tej prvi fazi nahajala v dokaj težkem položaju. Po eni strani jo je Churchill proglašal za satelita SZ, kar je moglo pomeniti navzočnost Jugoslavije v Trstu kot sočasno navzočnost SZ, po drugi strani pa je Tito zelo odločno in kljub vsem pritiskom vztrajal na znanem bojnem geslu, tujega nočemo, svojega ne damo! Ni bila torej posebna državniška umetnost, če je mogla italijanska imperialistična buržoazija spričo vsega tega več ali manj spretno ribariti v kalnem.

Vrhovi italijanske buržoazije, to je dvor, denarna in zemljiška aristokracija ter Vatikan so bili zelo neprijetno presenečeni, ko so po strmoglavljenju Mussolinija in po vojni napovedi Nemčiji dosegli od zaveznikov za Italijo samo status sobojevnice, ne pa status zaveznice in prave članice antifašistične koalicije. Vedno bolj jasno je bilo tem vrhovom, da bo Italija premagana in ne zmagovita dežela. De Castro ima v svoji v uvodu omenjeni knjigi prav, ko pravi, da položaj Italije konec vojne ni bil preveč briljanten in da ta ni imela ne političnih sredstev ne moči začenjati kakšno dvojno ali celo večstransko politično igro.⁷ To je točno, saj do 1955 ni bila niti v OZN, članstvo NATO pa ji je sicer prineslo oborožitev, a tudi »ameriško« okupacijo, katero občuti še danes.

³ ADG 1946, 699—670.

⁴ ADG 1946, 774.

⁵ ADG 1946, 906—907.

⁶ ADG 1946, 911.

⁷ Il problema di Trieste, 191—196.

Kljub vsem fašističnim zločinom v domovini in drugod, je italijanska buržoazija le uživala tihe Churchillove simpatije in podporo. V političnem boju, kje naj bi se v Evropi odprla druga fronta, je zmagal sicer Roosevelt, vendar pa je Churchill in morda še kdo prav na našem ozemlju že do konca vojne stvari tako zakompliciral, da ni dosti manjkalo, da junija 1945 ni prišlo do ponovnega svetovnega spopada. Nihče me ne more prepričati, da so Angloamerikanci (AA) nujno rabili za prodiranje proti Avstriji Pulo, zahodno istrsko obalo in tržaško pristanišče ter od tod za varstvo komunikacij proti severu še lasten koridor, saj je tekel glavni in odločilni udarec tudi v Avstrijo od vzhoda proti zahodu in obratno. Teža problema je bila torej v izsiljevanju, da bi tod mogli AA postaviti zavezniško vojaško upravo (ZVM). To je bila posebna ustanova, prava vojaška vlada na okupiranem, oziroma od AA osvobojenem italijanskem ozemlju. Njena naloga je bila med drugim tudi očistiti italijansko ozemlje ne samo od ostankov fašizma, temveč tudi od partizanov in tako očiščeno ozemlje postopoma vračati italijanski vladi, ki se je po 8. septembru 1943 z velikimi težavami prebila v majhen, od zaveznikov že osvobojeni enklave pri Brindisiju. Le Titova vztrajnost je vsaj delno paralizirala to, vsekakor nemajhno past, ki jo je Churchill nastavil, čeprav so AA začeli kasneje trditi, da tega ozemlja ne bodo takoj vračali Italiji. Italijanska vlada se je kmalu po znanem sestanku Tito—Churchill v Italiji začela bolj sistematično zanimati za usodo Julijske krajine. Že sredi avgusta je rahlo prosila, naj bi AA okupirali vso Julijsko krajino, to je svet od rapalske do bivše avstrijsko italijanske meje. Na to je šef ZVU 11. septembra 1945 odgovoril, da bo postavljena ZVU tudi v italijanskih pokrajinah Bolzano, Trentino, Reka, Pula, Trst in Gorica, o mejah pa bo govora šele po vojni. Še določeneje je izjavil jeseni 1944 novi komandant za Sredozemlje maršal Alexander, da v teh pokrajinah očiščenega ozemlja ne bodo izročali italijanski vladi, temveč bo ostala ZVU vse dotlej, dokler ne bo določeno drugače. Poleg organov ZVU bodo mogli obstojati tudi lokalni organi oblasti.⁸

To pot je prišla italijanska vlada prvič do prepričanja, da bodo potrebni razgovori tudi z Jugoslavijo. Nisem mogel ugotoviti avtentičnosti dveh Edenovih predlogov za jaltško konferenco, na kateri pa potem o teh niso razpravljali. Po teh predlogih naj bi sporočili Titu, da bo do mirovne konference v Julijski krajini obveljala rapalska meja, ali pa bodo potegnili nekočasno demarkacijsko črto, po kateri bi del Julijske krajine prišel pod kontrolo NOV in POJ, drugi pa pod zavezniškega vrhovnega komandanta.⁹

Vse kaže, da so se do beograjskega sestanka Tito—Alexander v 2. polovici februarja 1945 stvari že toliko razčistile, da bodo AA Julijsko krajino razdelili po neki črti, ki jo je imel Alexander na karti že vrisano, ni je pa predlagal, ker so bile baje ZDA proti. Kljub temu je Alexander dobil za svoje komunikacije koridor Trst—Trbiž in dalje proti Avstriji, kar pa ne bo — kot je posebej poudaril — prejudiciralo političnih zahtev Jugoslovancev. Tito je načelno pristal na postavitev ZVU samo v tem koridorju, a še tod je vztrajal, naj se ZVU poslužuje že postavljenih oblastnih organov OF, kjer so ti že opravljali svoje posle. Tito ni pristal na postavitev ZVU v vsej Julijski krajini in Alexander je kmalu začel misliti, kaj bo, če bo treba to

⁸ Prim. ADG, 1945, 235; Jeri, Tržaško vprašanje, 71; Boji KPJ, 7.

⁹ ADG 1945, 87.

reševati s silo. Tito tudi ni videl potrebe, zakaj bi Alexander za varstvo komunikacij proti Avstriji, zasedel še Pulo in zahodno obalo Istre.¹⁰

Da je bil ta prvi beograjski sporazum diktat AA — saj so ti v isti sapi priznavali Jugoslaviji politične pravice do Julijske krajine in poudarjali, da ta čisto vojaški sporazum ne prejudicira nobenih kasnejšh sklepov —, ne more biti dvoma. Diktat se je kot nož zarezal v eno od temeljnih vsebin NOB slovenskega in jugoslovanskih narodov, Združeno Slovenijo in razumljivo je, da se mu je Tito ponovno upiral ob osvoboditvi in ob doslej prvič uresničeni Združeni Sloveniji. Po drugi strani pa je jasno, da so italijanske iluzije po vsej Julijski krajini s tem kopnele, odprta pa jim je ostala možnost, dobiti vsaj en del. Zato nas ne preseneča, da je italijanski minister de Gasperi začetek marca 1945 prosil za pojasnila o sestanku Tito—Alexander in ponovil željo, da bi AA zasedli vso Julijsko krajino, sicer bo prišlo v Italijo do hude notranje reakcije. Šef ZVU je bil sicer za to italijansko željo, a pri upravi naj bi sodelovala tudi Jugoslavija. Zakaj so bile ZDA proti tej trojni administraciji, mi ni jasno, sklicevale pa so se na nevarnost prejudiciranja. Potem so svoje mnenje zopet menjale in so začetek aprila 1945 pristale celo na možnost sodelovanja Italije pri administraciji Julijske krajine, o mejah pa naj bi bilo govora le na mirovni konferenci.¹¹

Ko se je Tito po 11. aprilu 1945 vrnil iz Moskve, kjer so podpisali jugoslovansko sovjetsko pogodbo o prijateljstvu in medsebojni pomoči,¹² je bila italijanska vlada znova pripravljena storiti vse, da bi prišlo do dobrega sosedstva z Jugoslavijo in da bi se rešila vprašanja, ki bodo predmet mirovne konference.¹³ Vendar je začelo italijansko desničarsko časopisje groziti, da bodo, ne glede na žrtve preprečili, da bi »sveti naš Trst« prišel pod Jugoslavijo. Ko je bil 30. aprila 1945 Trst že skoraj v naših rokah, je italijanska vlada predlagala, naj upravo nad vso Julijsko krajino prevzame ZVU kot je to delala v vsej Italiji, sporna vprašanja med Jugoslavijo in Italijo pa naj bi se reševala, ko bodo najvišji voljeni organi obeh dežel (Jugoslavije in Italije) mogli svobodno razpravljati.¹⁴

Prehajamo v razburljivo razdobje, ki se nam zdi razburljivejše morda tudi zato, ker si s kopico včasih tudi nejasnih virov ne moremo dovolj jasno razložiti marsičesa. Dejstvo je, ki ga danes že priznava vsaka resna zgodovina, da so bile naše sile v Trstu pred 1. majem, ko so šele začele prihajati v Trst tudi enote novozelandske divizije. Točna pa je Churchillova depeša 27. aprila Trumanu o potrebi, da bi bile AA sile v Trstu pred Titovimi, kajti to bi jim dajalo že devet desetlin zakonite posesti in točno je, da je Churchill kombiniranemu štabu zavezniških sil naročil, naj bi bila ta zasedba nagla in tajna in pred Rusi ali Jugoslovani in to od morske strani. (Zanimivo je, da so Coceani in drugi v Trstu to zasedbo od morske strani tudi pričakovali, a prišla je nemška vojna mornarica in reševala, kar bi se še dalo rešiti.)

Hočem reči tole: Churchill bi kako žvenketal že s to sabljo, če bi bili AA v Trstu pred nami. Ker tega ni mogel, je začel — za enkrat morem reči samo s pomočjo Trumana — manevrirati drugače. Ni mi jasno, na katero

¹⁰ ADG 1945, 112, 259; Valussi, 181.

¹¹ de Castro, 45, 109.

¹² ADG 1945, 515.

¹³ de Castro 515.

¹⁴ de Castro 113.

Churchillovo depešo je Truman odgovarjal 30. aprila, da ni treba sedaj, ko so operacije v Trstu v teku, spraševati Stalina, in da naj Alexander sporoči Titu, da morajo priti vse jugoslovanske enote v Julijski krajini pod Alexandrovo komando, na vsak način pa je treba preprečiti, da ne bi prišlo do spopada z JA. To zadnje je dobro vedel že komandant zavezniške 8. armade general Clark 1. maja, saj je v svoj dnevnik zapisal, da je Julijska krajina kamen spotike med Jugoslovani in Italijani, ne bo pa se Tito upiral zavezniškemu prodiranju v tej pokrajini in zasedbi pristanišč.

Oglejmo si na kratko komplikacije v Alexandrovem štabu zadnje dni aprila. Dne 26. aprila je Alexander sporočil nadrejenemu štabu, da se bo pri operacijah držal določil beograjskega sporazuma in bo zasedel v Julijski krajini tista ozemlja, ki so potrebna za vojne operacije, vključno Trst in komunikacije Trst—Avstrija in Pulo. Na tem področju bo upostavil ZVU in Tita je obvestil, da bodo na tem področju prišle sile JA pod njegovo komando. Naslednjega dne je dobil Alexander ukaz zasedeti Julijsko krajino pred JA, 28. aprila pa, naj zasede še Reko, Kvarnerske otoke in Trbiž, povsod pa upostavi ZVU. Če bi se JA ne umaknila, naj uporabi orožje. Vse premalo pa je virov, kakšno vlogo naj bi pri tem, po Churchillovih sugestijah, igral Stalin.

Alexander je res obvestil Tita, a ta mu je 30. aprila odgovoril, da se je položaj precej spremenil od beograjskega sporazuma in da bo JA osvobodila Istro, Trst, Tržič, svet do Soče in po Soči do avstrijske meje kot tudi Trbiž in Beljak. V duhu beograjskega sporazuma morejo AA uporabljati pristanišče v Puli in Trstu. Jugoslovanske sile zahodno od Soče morejo priti pod Alexandrovo komando. Toda, še istega dne se je oglasil Truman in svetoval Alexandru, naj bo spričo vsega tega zelo previden.

Toda AA so imeli vedno več težav, čeprav je nemška armada v Italiji kapitulirala že 29. aprila, v severnih italijanskih mestih pa je prišlo do vstaje. Hitler je bil že mrtev, Doenitz pa ni mogel rešiti ničesar. Vojne je bilo praktično konec, AA pa so v Julijski krajini kopičili svoje sile, ki bi v Avstriji ne imele več nobenega vojaškega pomena. Alexander je poročal Churchill 1. maja, da bodo predhodnice Clarkove armade dosegle Trst v dveh urah, da se JA že bori v Trstu in da je osvobodila že velik del Julijske krajine. AA bodo zavarovali Trst, pristanišče v Puli in koridor z Avstrijo, pazili pa bodo, da ne bo prišlo do spopada z JA. Alexander je ta spopad predvideval, ker je računal, da se Tito ne bo umaknil, razen če mu tega ne bodo ukazali Rusi. Pred spopadom z JA — je poročal dalje — bo treba le preveriti moralno zavezniških enot, kajti te zelo spoštujejo in občudujejo JA, ker se bori za svobodo. Svetuje veliko previdnost, preden bi se spopadli s svojimi zavezniki, kajti prišlo bi lahko tudi do velike reakcije v ZDA in Veliki Britaniji.

Tito je 2. maja protestiral pri Alexandru zaradi zasedanja predelov, ki jih je JA že osvobodila, na kar mu je Alexander odgovoril, da svojih sil ne bo umaknil iz Trsta, Tržiča in Gorice ter predlagal, naj bi se sestala šefa generalštabov obeh armad, da bi se poravnali nesporazumi. Tito je predlog sprejel, poudaril pa je, da osvoboditev Julijske krajine nima samo vojaškega, temveč tudi velik politični pomen, saj je bila Julijska krajina konec 1. svetovne vojne krivično priključena Italiji. Predlagal je tudi, naj bi se vsi pro-

blemi prediskutirali s šefom njegovega generalštaba generalom Morganom v Beogradu. Tanjug je 3. maja objavil tudi protest jugoslovanske vlade, da je vse kraje, ki jih sedaj zasedajo AA brez dovoljenja in predhodnega obvestila, osvobodila JA po hudih bojih. General novozelandske divizije Freyberg je 4. maja poročal, da je JA osvobodila Trst pred AA; on sam ni v Trstu prevzel še nobene oblasti in čaka navodil. Istega dne je načelnik generalštaba JA zahteval v imenu Tita, naj se AA sile umaknejo čez Sočo. Tega sicer niso storile, je pa 5. maja Alexander natančno poročal Titu, kako so se od 1. do 4. maja premikale njegove sile in kaj vse so zasedle, Churchill pa je predlagal, naj bi Titu prepustil Trst, ko bi ga več ne rabili za komuniciranje z Avstrijo. Ta predlog je Churchilla zelo razburil in ga je seveda odločno odklonil. Ko je general Clark obiskal Trst, je ugotovil, da se držijo enote JA in AA v svojih predelih in se prav dobro med seboj razumejo. Toda trenja so na višjih mestih, je zapisal, kjer je prav dobro čutiti vpliv političnih problemov. Zato je poslal eno ameriško divizijo v Trst in Gorico, eno britansko pa vzhodno od Soče. Zaradi napetega položaja je svetoval Alexandru, naj razčisti s Titom, kako naj Clark zavaruje tržaško пристanišče in koridor proti Avstriji, jugoslovanskim enotam pa prepoče prehajanje prek Soče. Varstvo komunikacij naj zavezniki upostavijo s silo, ali pa naj se umaknejo iz Julijske krajine in oskrbujejo svojo vojsko v Avstriji prek Benečije.

To so bile kar pametne vojaške besede in 5. maja je bil sklenjen sporazum med komandantom 4. armade JA generalom Drapšinom in generalom Hardingom v Tržiču. Sklenili so, naj Jugoslovani začasno upravljajo Julijsko krajino, da AA ostanejo v Trstu in v koridorju proti Avstriji. Sporazum naj bi veljal pet tednov, do sporazuma Tito—Alexander.

Toda za oba zahodna politična velikana je še vedno obstajalo temeljno vprašanje, kako prisiliti Tita, da se bo sporazumel z Alexandrom in z zavezniškima vladama o umiku z določenih predelov Julijske krajine.

Dan po tržiškem sporazumu je Churchill zahteval, naj Alexander sklene s Titom zadovoljiv in uspešen sporazum, če ne, bo treba to sporočiti obema vladama, ameriški in britanski. Ne morejo še sklepati sporazuma o priključitvi nekaterih delov k Jugoslaviji, ker je to prihranjeno mirovni konferenci, na kar je treba Tita še posebej opozoriti. Da bi pa Tito in njegovi komandanti ne prihajali v kakšne skušnjave, naj ima Alexander na tem področju solidno število sil. Svetoval je tudi letalske demonstrativne prelete, kajti moč pomeni varnost in mir.

Alexander je poslal generala Morgana v Beograd že 8. maja, ki je Titu kot nekoč Alexander predlagal za Julijsko krajino demarkacijsko črto, ki bo ločila jugoslovansko in AA kontrolo nad Julijsko krajino. Vse jugoslovanske sile zahodno od te črte, pridejo pod zavezniško komando, kasneje pa se bodo morale umakniti. Zavezniki priznajo zahodno od demarkacijske črte jugoslovansko civilno administracijo pod okriljem ZVU, če bo ta delala zadovoljivo. Tito naj bi umaknil svoje sile zahodno od demarkacijske črte do 11. maja in to na predele, ki so bili označeni na Morganovi karti, klasične partizanske enote zahodno od te črte pa morajo položiti orožje ali pa se umakniti.

Po Morganovem (Alexandrovem) predlogu naj bi dobili AA tržaško pristanišče in od tod koridor proti Trbižu, za varno plovbo v severnem Jadranu

tudi pristanišče v Puli in pristanišča na zahodni obali Istre. Sporazum bi bil prvenstveno vojaške narave in ne bo vplival na končno odločitev.¹⁵

Ker je Tito načelno pristal le na uporabo tržaškega pristanišča in koridorja, je Alexander zadevo predložil obema zahodnima vladama. Britanska vlada je izjavila že 10. maja, da mora biti končna ureditev suverenih pravic na tem področju pridržana mirovni konferenci, ZDA pa so bile odločno proti jugoslovanski upravi v Trstu in so opozorile, da se morejo ozemeljske spremembe vršiti le po temeljitih študijah — ne v opojnem zmagoslavju — in posvetovanjih z zato pristojnimi vladami. Problem Julijske krajine je pač eden od 30. evropskih problemov, ki zahtevajo skrbne preiskave.¹⁶

Tudi navzočnost Alexandra od 10. do 12. maja v Beogradu ni premaknila Tita. Tako je 12. maja nastopil Truman in sporočil Churchill, da je vedno bolj vznemirjen zaradi Titovih akcij v Julijski krajini in da se mu zdi, da nima namena izprazniti tega področja in počakati na ureditev tega spornega vprašanja po vojni. Odločiti se je torej treba proti sili, zastraševanju in izsiljevanju, kajti če bi Tito uspel tod, bi verjetno zahteval tudi dele južne Avstrije, Madžarske in Grčije. Ne glede na to, da bi se mogla omajati trdnost Italije in Titovi odnosi s SZ, se moramo le odločiti, ali naj naši vladi dovolita svojemu zavezniku posegati po deželah in to na način, ki preveč spominja na Hitlerja, Mussolinija in Japonsko. Jugoslovanska okupacija Trsta bi lahko imela daljnosežne posledice. Vztrajati moramo, da obdrži Alexander popolno in izključno kontrolo nad Trstom, Pulo in koridorjem in da si na dovolj velikem prostoru zavarujemo lastno administracijo. Dalje je Truman svetoval Churchill, naj bi skupaj pretresla vso zadevo in storila vse, da bi se Tito umaknil. Pismu je priložil osnutek spomenice, ki naj bi jo izročila ambasadorja Velike Britanije in ZDA v Beogradu in svetoval obvestiti Stalina o vsem tem, kar je v soglasju z razgovori v Jalti. Če bomo trdno vztrajali na tej svoji zahtevi, kot smo stali pri poljskem vprašanju, lahko upamo, da se bomo izognili velikemu številu podobnih prilaščanj.

Churchill je še istega dne odgovoril, da soglaša in da bo vztrajal na Trumanovem predlogu, da bi se preprečilo prelivanje krvi. Sporočil je tudi Alexandru, da je sprejel od Trumana krepko in spodbujajoče pismo in da naj računa na pomoč 6 britanskih, ene brazilske, 7 ameriških in 2 poljskih divizij; če bo akcija odločna, se svetovna vojna ne bo ponovila.

Dne 13. maja je general Morgan sporočil, da so bila pogajanja s Titom brez uspeha, ker je Tito vztrajal na jugoslovanski zahtevi do Trsta. Poudarjal je, da so bile sile JA v Trstu pred novozelandsko divizijo in ni hotel svojim silam ukazati umika. Zanimiva je nadaljnja Morganova trditev, da je porazdelitev zasledbenih sil v pristojnosti vrhovnega komandanta, kar je bil za Trst Alexander in da je vseeno, katera armada je prišla prej v Trst. Ne more pa zasedba prejudicirati nobenih sklepov mirovne konference.¹⁷

Ni jasno, zakaj je Truman po tako grobem in nezavezniškem pismu svetoval 16. maja Churchill, naj bi z akcijo proti Jugoslaviji počakali do poročila o uspehu ambasadorjev v Beogradu in do končnega števila sil, ki bi jih uporabili, če bi bili napadeni. Če pa bi Tito ne napadel, se ZDA ne mo-

¹⁵ Vsi podatki kot tudi kasnejši, če ni posebne opombe, so vzeti iz v uvodu našete literature.

¹⁶ ADG 1945, 223—224.

¹⁷ ADG 1945, 224.

rejo zaplesti v vojno. Znova je to svojo misel poudaril Churchill 16. maja in pristavil, da če bi jugoslovanske sile le napadle, bi jih bilo treba vreči daleč nazaj, da bi bili preprečeni vsi nadaljnji napadi. Churchill mu je odgovoril, da tudi on ne misli na vojno, biti pa je treba dosleden, da ne bodo vse te grožnje postale golo blefiranje. Churchill je vsekakor imel v mislih ponovno Titovo odklonitev, ki sta mu jo sporočila ambasadorja. Ta dva sta Titu izročila noto 15. maja. Ta je na začetku poudarjala, da se teritorialne zahteve na mirovni konferenci ne dajo utemeljiti z zasedbo in zahtevale, da mora priti zaradi vojaških potreb zahodni del tržaške province pod zavezniškega vrhovnega komandanta kot tudi Pula, zahodna istrska obala in koridor do Trbiža. Nota je zelo ostro napadla jugoslovansko aneksionistično politiko. Na to noto je še istega dne odgovoril podpredsednik jugoslovanske vlade Kardelj, da je vse to, kar nota zahteva, osvobodila JA in da ni pošteno postavljati Jugoslavije pred izvršeno dejstvo. Jugoslavija se je pripravljena pogajati, zahteva pa, da jo obravnavajo kot ostale zavezniške armade. Italijanski imperializem, ki poskuša vnovič zanetiti spor med zavezniki, mora biti enkrat za vselej zlomljen.¹⁸ Enako odklonilna je bila tudi nota jugoslovanske vlade 19. maja. Poudarila je, da ima JA na svojem osvobojenem ozemlju pravico ostati in da je predlagana demarkacijska črta nesprejemljiva. Toda vlada ZDA je takoj odgovorila, da je nesprejemljiva jugoslovanska enota in obtožila JA nereda in raznih nepravilnosti na osvobojenem ozemlju.¹⁹ Močno žaljivo je bilo tudi Alexandrovo dnevno povelje svoji vojski, v katerem je ponovil Trumanove trditve o Hitlerju, Mussoliniju in Japonski, obljubljal je red in mir, da AA nimajo interesa do tega ozemlja itd. Dnevno povelje je končal, da čaka, ali bo Tito sprejel miroljubno rešitev svojih teritorialnih zahtev in svoje sile umaknil, ali pa bo svoje zahteve poskušal reševati s silo.²⁰

Tito je še istega dne odločno odklonil vse Alexandrove besede. Tako bi bilo mogoče obsoditi sovražnika — je dejal —, ne pa od boje utrujenega in izkrvavelega zaveznika, katerega junaštvo in požrtvovalnost priznavajo vsi svobodoljubni narodi v tej veliki osvobodilni vojni. Jugoslavija hoče sodelovati s svojimi zavezniki, noče pa biti ponižana.²¹

General Clark je 20. maja ukazal, naj se njegove sile za zaščito komunikacije Trst—Trbiž (via Gorica) premaknejo na vsej fronti za nekaj kilometrov proti vzhodu. Naše enote so se začele umikati s Koroške že 21. maja.²² Clarkove enote so prešle frontno črto 22. maja in tako moremo razumeti globji smisel Titovih besed istega dne v Zagrebu: če so imeli zavezniki prej kak dogovor o okupacijskih conah, to ne more biti razlog, da bi mi ne zavarovali svojih bratov. Zakaj nekateri tako radi uporabljajo v svojih računih slovanski živelj kot drobiž?

To se kar dobro ujema s Trumanovo brzojavko Churchill uestega dne, da je treba jugoslovanski odgovor na noto ambasadorjev odkloniti in takoj okrepiti sile, da bodo Jugoslovanom jasne njihove namere. Začeti je treba demonstracije zračnih in kopenskih sil in če bo Tito začel sovražnosti, se

¹⁸ ADG 1945, 228.

¹⁹ ADG 1945, 235.

²⁰ ADG 1945, 235.

²¹ ADG 1945, 235.

²² ADG 1945, 237.

te ne bodo več mogle smatrati za obmejne incidente. Churchill mu je takoj odgovoril, da bodo močne vojaške demonstracije pripeljale do rešitve brez boja. To bo imelo svojo vrednost tudi pri razgovorih s Stalinom, s katerim se je treba čimprej sestati. Seveda je bil Stalin o vsem tem že dobro obveščen.

Tako je bila jugoslovanska vlada prisiljena popuščati. Dne 23. maja so bile AA enote že 8 kilometrov vzhodno od Gorice in istega dne je jugoslovanska vlada poslala noto zahodnim zaveznikom, da je pripravljena pristati na AA zasedbo Trsta in Julijske krajine zahodno od Alexandrove črte po beograjskem sporazumu februarja 1945, a pod tremi pogoji: 1. udeležba zastopstva JA pri ZVU; 2. obstoj sil JA na tem ozemlju, četudi pod Alexandrovo komando; 3. ZVU mora upoštevati in se posluževati organov civilne oblasti na tem področju. Obe vladi sta na to noto odgovorili 28. maja, da bo imel Alexander na tem področju ne samo moč vrhovnega komandanta, temveč tudi oblast civilnega guvernerja.²³

Dne 25. maja so se pogajanja z generalom Morganom obnovila, 27. maja pa je Tito z balkona ljubljanske univerze dejal, da ne bomo plačevali tujih računov, da nečemo biti drobiž za podkupovanje in da nočemo, da nas mešajo v neko politiko interesnih sfer. Znano je tudi, kako je prav na te besede ostro reagiral že 5. junija 1945 sovjetski ambasador v Beogradu, sam CK VKP (b) pa 4. maja 1948 in trdil, da bi SZ za Jugoslavijo ne mogla dobiti Trsta drugače kot z vojno z AA, te pa takrat ni mogla tvegati.

To bi utegnilo biti celo res, kot tudi to, da je moral imeti Stalin zelo tehtne razloge, da je zamolčal svojo udeležbo pri znanem 50 : 50 in da je zamolčal, kako je držal v šahu zlasti ZDA, ki so od njega terjale, naj — zopet po svoji obljubi — le napove vojno Japonski.

Kakorkoli že, oba zahodna ambasadorja sta v Beogradu 2. junija izročila noto — ultimatum, naj Jugoslavija takoj sklene sporazum. Tako je bil 9. junija 1945 sklenjen v Beogradu sporazum vlad ZDA, Velike Britanije in Jugoslavije o začasni vojaški upravi v Julijski krajini (vštevši Trst) s poudarkom, da bo vojaški sporazum Tito—Alexander sklenjen kasneje. Sporazum je vseboval: 1. del Julijske krajine zahodno od črte, ki vključuje Trst in koridor proti Avstriji, pride pod komando zavezniškega komandanta in s tem tudi vse vojaške sile zahodno od te črte, ko bo pogodba stopila v veljavo; 2. jugoslovanske sile se na tem področju omejijo na oddelek regularne vojske, ki pa ne sme presegati 2.000 mož; te oskrbuje ZVU na področju, ki ga določi zavezniški komandant; v štab 8. armade more priti kot opazovalec manjša jugoslovanska vojna misija. Na tem področju ostane jugoslovanska civilna uprava, če po mnenju vrhovnega komandanta dobro deluje; 3. maršal Tito bo potegnil svoje regularne sile zahodno od demarkacijske črte do 12. junija ob osmih zjutraj; vse jugoslovanske neregularne sile (narodna zaščita itd.) na tem področju morajo izročiti orožje zaveznikom, se razpustiti ali pa zapustiti področje; 4. ozemlje Julijske krajine vzhodno od te demarkacijske črte pride pod jugoslovansko upravo; 5. pogodba je začasna in ne prejudicira končne odločitve.²⁴ To je tako imenovani 2. beograjski sporazum.

²³ ADG 1945, 241, 246.

²⁴ ADG 1945, 264.

Demarkacijska črta je tekla približno na črti Mangart—Sv. gora—Soča—Komen—čez cesto pri Sežani—Senožeče—Vel. Gradišče—Golič—dolina Glinščice—Miljski hribi—morje pri Debelem rtiču in dajala AA še Pulo in del zahodne istrske obale. Ta črta, ki se je začela imenovati Morganova črta, je Julijsko krajino razdelila v cono A z AA vojaško upravo in cono B, ki je obsegala Julijsko krajino vzhodno od te črte do rapalske meje, z jugoslovansko vojaško upravo. To sta prvotni coni A in B, ki sta obstojali od 12. junija 1945 do 13. septembra 1947 in ju je treba ločiti od cone A in B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), ki sta obstojali od 16. septembra 1947 do 26. oktobra 1954.

Ob beograjskem sporazumu je jugoslovanska vlada v noti vladam ZDA in Veliki Britaniji poudarila, da umik naših sil s področja cone A močno prizadeva čustva in koristi jugoslovanskih narodov in to še posebej, ker je vse to ozemlje z izjemo Trsta naseljeno v pretežni meri od jugoslovanskega prebivalstva. Jugoslovanska vlada umika svoje sile samo zato, da bi se izognila morebitnemu konfliktu na tem področju in da bi obdržala dobre odnose z zavezniki. Upa tudi, da s tem še ni nič prejudiciranega in da bo to vprašanje ugodno rešeno.

Jugoslovanske enote so se začele 12. junija umikati vzhodno od Morganove črte, 21. junija pa sta podpisala general Morgan in šef jugoslovanskega generalštaba tako imenovani vojaški sporazum v Devinu. Postavljena je bila definitivna Morganova črta, ki se je začela na obali severno od Kopra in tekla od tod okrog deset kilometrov proti vzhodu, naredila nato koleno proti severu in nato tekla proti severozahodu do vzhodnega roba Gorice in nato vzhodno od Gorice do izliva Idrijce v Sočo; nato jo je prešla 6 km severno, se obrnila proti severu in dosegla 5 km vzhodno od Trbiža avstrijsko mejo. AA je ostala še Pula (mesto, пристanišče in letališče) in nekaj pristanišč na zahodni obali Istre.²⁵ Jugoslovanski delegat je predložil še dva amandmaja. O prvem, naj se v cono A vključi Beneška Slovenija in del province Udine, general Morgan ni hotel diskutirati, drugega pa, naj se v coni A ne obnovi italijanska administracija in uporablja le naša civilna administracija, če ta dobro dela po mnenju zavezniškega vrhovnega komandanta, general Morgan ni podpisal in tako ni postal sestavni del devinskega sporazuma.²⁶ Po izjavi maršala Alexandra naslednjega dne v Milanu, so to demarkacijsko črto v glavnem predlagali zavezniki, problem Trsta pa da je definitivno rešen le do mirovne konference.²⁷

Oglejmo si še izmenjavo pisem Stalin—Churchill 21. in 22. junija. Glede Trsta — pravi Stalin — smo prišli na mrtvo točko, čeprav je jugoslovanska vlada sprejela predlog britanske in ameriške vlade. General Morgan ni hotel upoštevati niti najmanjših jugoslovanskih želja, čeprav so Jugoslovani osvobodili to ozemlje in je v večini poseljeno z Jugoslovani. Da bi se stvari še bolj ne zapletale, noče omenjati obnašanje maršala Alexandra, ne more pa sprejeti njegovega nadutega tona do Jugoslovancev v razgovorih. Absolutno je nesprejemljivo, da si je Alexander dovolil javno in privatno primerjati maršala Tita s Hitlerjem in Mussolinijem. Dalje je Stalin pisal, da sovjetska

²⁵ ADG 1945, 282.

²⁶ Novak, 201.

²⁷ ADG 1945, 285.

vlada graja ultimativni ton note, ki sta jo 2. junija predložila zavezniška ambasadorja v Beogradu in se sprašuje, ali je mogoče s takimi načini doseči solidne in pozitivne uspehe. Končno je Stalin izrazil upanje, da bodo glede Trsta in spornega zaledja le ugodili legitimnim jugoslovanskim zahtevam in to zlasti zato, ker so Jugoslovani pomagali svojim zaveznikom.

Churchill je začel svoj odgovor z ugotovitvijo, kako sta se s Stalinom dogovorila oktobra 1944 v Moskvi za 50 % vpliva SZ in 50 % Velike Britanije v Jugoslaviji. Toda ta dogovorjeni »bussines« o Jugoslaviji se je zreduciral že na 90 % vpliva za SZ in še samo na 10 % za Velikho Britanijo, a še teh borih 10 % je pod močnim pritiskom maršala Tita. Ta pritisk je bil tako močan, da sta morali obe vladi premikati sto tisoč vojakov, da bi se mogli braniti, če bi Tito napadel. Dalje omenja Churchill nepravilnosti Jugoslovanih do Italijanov v Julijski krajini, kamor so prišle enote JA. Toda te ne bi tja prišle, če ne bi bilo velikanskega in dobrodošlega ruskega prodiranja od vzhoda in severa in če ne bi maršal Alexander na italijanski fronti vezal 27 sovražnih divizij in jih končno ne prisilil k predaji. Zato ni mogoče trditi, da je maršal Tito sam osvobodil to ozemlje, temveč premikanje daleko večjih sil na zahodu in vzhodu, kar je prisililo Nemce k strateškemu umiku z Balkana. Če je Tito sprejel zahtevano črto, ni s tem prejudicirano še nič; o tem se bomo skupaj pomenili v Berlinu. Izrazi maršala Alexandra so bili v glavnem vzeti iz Trumanovega poročila. Ne vidim razloga, zakaj bi se prepirali in to še posebej zaradi naroda, kateremu smo pomagali. In to pomagali prej, preden ste bili vi v stanju vpostaviti kakršnokoli zvezo z njim. Tudi ni videl razloga, da bi se opravičeval zaradi maršala Alexandra, ko niti ne ve, ali je res prav tako pisal.²⁸

Zanimivo bi bilo sedaj vsaj na kratko pregledati, kako je bilo v tem času zlasti v Trstu, a nimamo časa za to. Ne mislim pa, da bi bilo prav to poglavje zapostavljati in ne pisati o vsem tem, saj bi bilo vsestransko izredno poučno. Oglejmo si raje, kaj je delala italijanska vlada v tem času. Od začetka maja do konca julija 1945, ko so se zaenkrat končale razburljive zadeve v Julijski krajini, je italijanska vlada, čeprav zelo omejena v svoji aktivnosti, manevrirala s poudarjanjem različnih nasvetov AA: 1. naj ti zasedejo vso Julijsko krajino, sporna vprašanja pa naj se rešujejo kasneje; 2. vsa administracija v Julijski krajini naj bo v rokah ZVU kot v ostali Italiji, saj so jo osvobodili AA; 3. grožnje, da bo vlada odstopila, če ostane Trst pod jugoslovansko kontrolo in da je neizogibno, da bo za to vlado prišla nacionalistična in reakcionarna vlada.

Prvo zelo previdno izjavo o italijanski vzhodni meji je dala italijanska vlada šele maja 1945 in to na ameriško sugestijo, da bi prišla v poštev Wilsonova črta iz konca prve svetovne vojne (Peč—Triglav—Učka—Raša). De Gasperi je izjavil, da bo italijanska vlada ob prikladnem času sprejela miroljuben in pravičen kompromis. Nova, Parrijeva vlada je s tem v zvezi konec junija poudarila, da še vedno upa na direktna pogajanja z Jugoslavijo, toda ob sodelovanju zaveznikov in na temelju politike prijateljstva in dobrega sosedstva. Ko je De Gasperi zvedel za Morganovo črto, je protestiral, da je

²⁸ Boji KPJ, 48.

krivična, sredi julija pa je predlagal, naj bi se okupacijskim četam v Julijski krajini priključile še italijanske. Šef ZVU je to odločno odklonil kot povsem izključeno. Par dni pred tem je predsednik vlade izjavil za tisk: Italija se mora osvoboditi vezi kapitulacijskega stanja in je kot mladoletni otrok, ki ne more narediti ničesar brez svojega varuha.²⁹

Sredi avgusta je italijanska vlada pristala na predlog ameriške vlade, naj bi bila izhodišča za bodoče mejne razgovore Wilsonova črta, pa tudi Raša, Lošinj in Cres in zahtevala je poseben režim za Reko in Zadar ter velike olajšave za mednarodno trgovino v tržaškem pristanišču. De Gasperi je priznal, da ima Jugoslavija iz etničnih in gospodarskih ozirov pravico do nekaj popravkov rapalske meje, za kar pa naj bo izhodišče Wilsonova črta, četudi bi ta prinesla Italiji bridke izgube. Dne 27. avgusta je izjavil, da bi bili Italijani srečni, če bi se mogla najti jasna etnična meja med Italijani in Slovani. Ker pa te možnosti ni, mora priti do kompromisa, ki ne sme oškodovati koristi obeh strani in mora omogočiti sodelovanje za ostvaritev boljše bodočnosti.³⁰

Dne 11. septembra 1945 je začel v Londonu zasedati svet zunanjih ministrov 5 velesih, ki je imel nalogo pripraviti vse potrebno za sklenitev mirovne pogodbe z Italijo in drugimi satelitskimi državami Nemčije, razen z Nemčijo samo. Vlada ZDA je poslala svetu noto, naj služi za določitev meje med Jugoslavijo in Italijo Wilsonova črta, na severu s korekturo v korist Jugoslavije, na jugu v korist Italije; Trst naj pripade Italiji, najvažnejši del pristanišča pa naj se internacionalizira. Italija se mora odreči vsem zahtevam do Albanije, Zadar in dalmatinski otoki pridejo k Jugoslaviji.³¹ Svet je pozval tudi vse zavezniške vlade, ki so bile v vojni z Italijo, torej Jugoslavijo, Avstralijo, Kanado, Novo Zelandijo in Južno Afriko, naj povedo svoje o bodoči italijanski meji v pismeni obliki kot tudi Poljsko, Belorusijo in Ukrajino. Svoje bo mogla povedati tudi italijanska vlada.³²

Dne 17. septembra je izročil jugoslovanski veleposlanik v Londonu svetu noto: Jugoslavija zahteva vključitev Julijske krajine in Trsta kajti od 970.000 prebivalcev sta dve tretjini Slovanov in tretjina Italijanov, ki niso strnjeno naseljeni, temveč živijo le v manjših jezikovnih otokih sredi slovanskega ozemlja. Tudi ni nobenih gospodarskih razlogov za vključitev Trsta Italiji in pomembne komunikacije v Trst, zlasti železnica, tečejo v glavnem čez jugoslovansko ozemlje. Jugoslovanska vlada je pripravljena dati italijanske manjšinske šole in vse manjšinske pravice, če bo to ozemlje vključeno v Jugoslavijo.³³ Naslednjega dne je svet poslušal zahteve Jugoslavije in Italije. Jugoslovansko stališče je zastopal E. Kardelj in je vsebovalo tri temeljne zahteve: 1. etnično mejo proti zahodu, to je mejo med strnjeno naseljenim slovenskim prebivalstvom in romansko večino podeželskega prebivalstva. Zaradi gospodarskih in prometnih ozirov je zahteval manjšo korekturo tehnične meje proti zahodu; 2. pri določanju meje je Kardelj zahteval uporabljati princip, da mesta pripadajo podeželju, pristanišča pa svojemu naravnemu za-

²⁹ ADG 1945, 322; de Castro, 153—162.

³⁰ ADG 1945, 599.

³¹ ADG 1945, 446.

³² ADG 1945, 455—456.

³³ ADG 1945, 438.

ledju; 4. Trst pripada Jugoslaviji (kot avtonomna ali federalna enota), pristanišče pa naj bo svobodno.³⁴

Jugoslovanska baza za pogajanje naj bi torej bila bivša avstrijsko-italijanska meja iz 1866, ki bi se najbolj ujemala z etnično mejo na severu v korist Jugoslavije, na jugu pa v korist Italije. Vse te temeljne zahteve je Kardelj podprl z znanimi političnimi, zgodovinskimi, geografskimi in etnografskimi dokazi in elementi. Od Kardeljevih političnih argumentov se mi zdi to pot še posebej potrebna poudariti, da ni nobene razlike med Italijo in fašistično Italijo. Ta je že pred fašizmom preganjala slovanski živelj in ga poskuša preganjati tudi po vojni. Temu argumentu bi dodal samo še tale partizanski argument: še nikdar se ni italijanska vojska tako zagrizeno borila prav na slovenskem ozemlju kot v času od strmoglavljenja Mussolinija in do kapitulacije Italije. Šele po tej spričo skoraj da čez noč nastalih novih partizanskih enot, so Italijani začeli odmetavati orožje kot doslužene fižolove preklje, v en glas zatrjevali, da so komunisti in prepevali *Bandiera rossa*.

Če je imel Kardelj — poleg tehničnih argumentov za svoje zahteve — na svoji strani vso moralno dolžnost zahtevati pravico za jugoslovanske narode, ki so ga pri tem še kako podpirali, pa se je znašel sposoben in v starem avstrijskem parlamentarizmu izšolani italijanski diplomat in parlamentarec v dokaj težkem položaju. Vse, kar je de Gasperi pred svetom povedal, skoraj da ni bilo res, resnične so bile le italijanske besede, ki so bile povedane, njihova vsebina pa je bila do nas krivična in neutemeljena. Če bi ne imel italijanski diplomat že na začetku podpore vlad ZDA in Velike Britanije in kmalu za tem — iz meni še danes nejasnih vzrokov — tudi Francije, bi težko vnovčil tudi najmanjšo svojo zahtevo.

Kot bazo za pogajanja je de Gasperi moral sprejeti od ZDA predlagano Wilsonovo črto, z nekaterimi korekturami v korist Italije. De Gasperi je poudaril naj bi prišlo do častne mejne črte med obema deželama in da hoče Italija s to žrtvijo ohraniti mir na Jadranu. Da bo to res žrtev, je začel navajati razne argumente. Po geografskem argumentu je italijanska naravna meja Snežnik—Bakarski zaliv (kot vododelnica Jadran—Črno morje), kot zgodovinski argument, da je Julijska krajina že 2000 let latinska, kot etnografski moment, da idealne etnične črte ni, kot gospodarski argument, da rabi Italija raški premog in istrski boksit in kot politični argument pa, da je bila za Jugoslavijo konec prve svetovne vojne Wilsonova črta sprejemljiva, za Italijo pa žrtev. Končno je poudaril, da fašističnega pregajanja ni kriv italijanski narod, ker je sam trpel pod fašizmom, sicer pa so konec te vojne Jugoslovani analogno preganjali italijanske državljane in da Italija ne bo sprejela kaznovalne mirovne pogodbe zaradi fašističnih izgrediv.³⁵

Svet je 19. septembra sklenil, naj namestniki zunanjih ministrov pretehtajo probleme jugoslovansko italijanske meje in to: 1. katera meja naj bi bila etnična in bi jamčila, da bi prišlo najmanj te ali one narodnosti pod tujo oblast; 2. vse to je treba preiskati pred odločitvijo na terenu samem; 3. namestniki zunanjih ministrov naj pripravijo elaborat o internacionalnem režimu tržaškega pristanišča, da pristanišče in komunikacije ne bodo služile samo Jugoslaviji in Italiji, temveč tudi mednarodnemu prometu pred-

³⁴ ADG 1945, 439.

³⁵ Valussi, 190—194; Novak, 240—252.

vsem držav srednje Evrope.³⁶ Ameriška delegacija je predlagala, naj namestniki ministrov pri študiju vseh problemov upoštevajo Wilsonovo črto kot bodočo mejo in to tako, da bo del Julijske krajine pretežno slovenski, del pa mešan. Pri tem morajo upoštevati gospodarske vidike. Britanska delegacija je predlagala, da je treba upoštevati gospodarske, a striktno tudi etnične ozire, delegacija SZ pa, da se Trst, pa naj ima že kakršnokoli prebivalstvo, ne more odrezati od naravnega zaledja.

Jugoslovansko veleposlaništvo v Londonu je 26. septembra izdalo komunikacijo, da se zadnje dni pojavlja v tisku tendenca, da bi bila internacionalizacija Trsta pomirjevalni kompromis celega problema. Toda — pravi nota — treba je ločiti med mestom in pristaniščem. Na pristanišču so poleg Jugoslavije zainteresirane še druge države in dobi naj mednarodno upravo. Na internacionalizacijo mesta pa Jugoslavija pod nobenim pogojem ne more pristati in ima absolutno pravico do mesta; ima sicer mešano prebivalstvo (Jugoslovani so več kot 40 %), a leži na etnično povsem slovenskem ozemlju.³⁷

S 33. sejo je svet 2. oktobra zaključil svoje zasedanje v Londonu. Kardelj je 5. oktobra v svoji izjavi poudaril tri temeljne jugoslovanske zahteve do Italije: vso Julijsko krajino, Trst s prosto luko in reparacije. Istega dne je ameriški zunanji minister obvestil Amerikance, da je bil splošni sklep sveta, naj pri določitvi jugoslovansko italijanske meje obvelja etnično načelo, Trst pa naj postane svobodno pristanišče pod mednarodno kontrolo. Angleški zunanji minister Bevin je 9. oktobra izjavil pred spodnjim domom, da se je za težko vprašanje jugoslovansko italijanske meje in Trsta našla prikladna rešitev.³⁸

To je bila vsekakor preoptimistična trditev. Italijanska vlada je 7. novembra sporočila vladi ZDA, da je pripravljena pristati na Wilsonovo črto, če postaneta Reka in Zadar avtonomna in da je pripravljena demilitarizirati Pulo, če Jugoslavija opusti svojo mornariško bazo v Boki Kotorski. Na to je zunanji minister Byrnes zelo previdno odgovoril, da želijo ZDA dati Italiji njej pripadajoče mesto v povojnem času.³⁹

De Gasperi je začetek decembra 1945 sestavil novo vlado, v kateri je Togliatti še ostal minister, 16. decembra pa se je v Moskvi začela nova konferenca sveta, na kateri pa ni bilo Francije in Kitajske. Konferenca je trajala do 26. decembra. Med drugim so na njej določili, da bodo predloge za mirovno pogodbo z Italijo izdelali zunanji ministri Velike Britanije, ZDA, SZ in Francije in da bodo, če bo vse pripravljeno sklicali na mirovno konferenco zastopnike petih velesil kot tudi Avstralije, Belgije, Belorusije, Brazilije, Kanade, ČSR, Etiopije, Grčije, Indije, Nizozemske, Nove Zelandije, Poljske, Južne Afrike, Jugoslavije in Ukrajine. De Gasperi je takoj protestiral, zakaj ni bila povabljen tudi Italija, saj je bila cobelligerante.⁴⁰

Na ponovno ponujanje še Parrijeve vlade, da se hoče Italija pod gotovimi pogoji sporazumeti z Jugoslavijo, je Tito 17. decembra povedal tri jugoslovanske pogoje: 1. italijanska vlada mora priznati, da je bila Jugoslavija žrtev italijanske agresije, a pri tem ne sme valiti krivde samo na Musso-

³⁶ ADG 1945, 440.

³⁷ ADG 1945, 449.

³⁸ ADG 1945, 465, 446, 470.

³⁹ ADG 1945, 514.

⁴⁰ ADG 1945, 586, 588.

linija ali katerokoli drugo osebnost. Napad je zgodovinsko dejstvo, ki se ga ne da tajiti; 2. italijanska vlada mora priznati, da je Jugoslavija ob italijanski okupaciji utrpela strahovite žrtve in škodo in 3. Italija mora priznati že večkrat predložene jugoslovanske teritorialne zahteve. Dostavil je še, da Jugoslavija res ni kriva, če je toliko različnih mnenj med obema državama in da upa, da bodo zavezniki sporna vprašanja pravično rešili. Tudi to je de Gasperi hitro pograbil. Izrazil je upanje, da bo prišel z jugoslovansko vlado v direktne stike in zato je prosil velesile, naj bi Italiji dovolile upostaviti normalne diplomatske odnose.⁴¹

Namestniki zunanjih ministrov so sredi januarja 1946 začeli z osnutki mirovnih pogodb z Italijo, Romunijo itd., že 22. januarja pa začeli sestavljati komisijo izvedencev Velike Britanije, ZDA, Sovjetske zveze in Francije, ki naj na samem terenu pretehta ozemelske zahteve Jugoslavije in Italije.⁴² Februarja 1946 se je začel zaninirati zlasti britanski spodnji dom za napredek priprav za mirovno pogodbo z Italijo pri ugotavljanju jugoslovansko italijanske meje. Zato je zunanji minister Bevin 21. februarja poudaril, da mora tod vladati pravičnost, ki naj uredi nesoglasja med etničnimi mejami obeh dežel in gospodarskimi razlogi. Dejal je, zakaj ne bi prišlo do soglasja, ki bi kljub etničnim mejam dajal obema deželama gospodarske koristi? Konec februarja je ponovno poudaril, da mora komisija strokovnjakov na terenu ugotoviti prvenstveno etnično mejo, da bo le minimum prišel v drugo državo, pri tem pa bo morala upoštevati tudi gospodarske in geografske pogoje. Pretehtati mora tudi vse elaborate o mejah, ki jih je svet dobil od jugoslovanske in italijanske vlade.⁴³

Delo komisije izvedencev, ki se je mudila na terenu od 7. marca do 5. aprila 1946, je bilo naporno, pa tudi odgovorno. Obiskala je področje med Wilsonovo črto in bivšo avstrijsko italijansko mejo ter Beneško Slovenijo ter zbrala podatke iz petih mest, 27 vasi, 52 razgovorov in 4000 peticij. Na splošno lahko rečemo, da je imela ameriška delegacija za podlago avstrijsko štetje iz 1910, da je bila angleška najbolj natančna, francoska precej površna, sovjetska pa je imela natančna navodila svoje vlade. Predlagane mejne črte so bile zelo različne. Ameriški predlog je bil za Italijo najbolj ugoden in se je v glavnem opiral na Wilsonovo črto in bi s popravkom na severu dajal Jugoslaviji dolino Soče, Trnovski gozd, Komenski Kras, gorato Istro in Učko, a Italiji največ Slovanov.

Angleška linija je na severu skoraj sovpadala z ameriško, v Istri je naredila nekaj korektur in dajala Jugoslaviji Rašo. Najbolj se je približala — a ne povsem — od Jugoslavije zahtevani etnični meji sovjetska linija; dajala je Jugoslaviji vso Istro, Trst, Tržič, Gorico in del Furlanske nižine. Francoska črta naj bi bil nekak kompromis: Peč—sredina doline Judrio—Sabotin—vzhodni rob Gorice—Repentabor—Bazovica. V Istri je puščala Italiji le severozahodni sektor do Mirne in morja in dajala Jugoslaviji Poreč, Rovinj in Pulo.

O ostalem, zelo zanimivem materialu dela komisije se na tem mestu ne moremo baviti. Dne 25. aprila 1946 se je začelo v Parizu ponovno zase-

⁴¹ ADG 1945, 576.

⁴² ADG 1945, 617, 622.

⁴³ ADG 1946, 657, 664.

danje sveta zunanjih ministrov štirih velesil, ki je trajalo do 16. maja. Že na drugi seji je bila soglasno sprejeta preambula mirovne pogodbe z Italijo, v kateri je bila obsojena kot vojni krivec. Zaradi spora glede reparacij pa so morali postaviti posebno komisijo.⁴⁴ Na seji konec aprila je vsak od četverice predlagal predlog mejne črte svoje komisije, po daljši debati pa je obveljal predlog Molotova, naj povesta svoje mnenje tudi predstavnik Jugoslavije in Italije.

Tako je Kardelj 3. maja po zgodovinskem prerezu Julijske krajine vse do fašističnega raznarodovanja poudaril, da noben predlog, tudi sovjetski jugoslovanskim zahtevam ne odgovarja. Iz političnih in gospodarskih ozirrov Jugoslavija s polno pravico zahteva Trst in Gorico. De Gasperi pa je, nasprotno, pohvalil delo komisij, le začuden je bil, zakaj komisije ne poročajo tudi o Reki, Zadru in otokih. Začuden je bil, kako bi moglo priti po sovjetskem predlogu 600.000 Italijanov pod tujo oblast in da noben od predlogov ne upošteva Wilsonove črte kot ga je postavila Italija in na katerem še vedno vztraja. Bil pa bi pripravljen diskutirati o kompromisu za svet med Wilsonovo in predlagano ameriško črto. V peturni debati je Molotov poudaril znano tezo o Julijski krajini kot izhodišču za italijansko imperialistično osvajanje proti vzhodu, poudaril pa tudi, da se Trst ne more odcepiti od Julijske krajine, kot se ne more glava od telesa. Zahodni predlogi delijo Julijsko krajino na dva dela, kar je vseskozi napačno in bi vso zahodno obalo dobila Italija. Ostali člani sveta niso povedali mnogo tehtnega, vsak je le zagovarjal preciznost in nepristransko delo svoje komisije. Padla je beseda o plebiscitu za ozemlje med sovjetsko in ameriško črto, ali — kot je predlagal Molotov — v vsej Julijski krajini in Istri. Svet je odklonil tudi predlog Molotova, naj bi dali Trst Jugoslaviji, SZ pa bi popustila pri reparacijah.

Sredi maja so se zahodni zavezniki odločili za francosko črto kot zadnji kompromis in še kot najboljšo rešitev. To zasedanje so končali 16. maja in ostal je še vedno največji in najtežji problem, Trst.⁴⁵

Ko je Molotov razlagal uspehe tega zasedanja v vodilnih sovjetskih časopisih in se nekako opravičeval, da je tudi on glasoval za francosko črto, je zapisal, da so že priprave na konferenco pokazale, kako ena velesila poskuša vsiljevati svoje mnenje drugima dvema in da sta Velika Britanija in ZDA ustvarili blok, ki se je upiral upravičenim zahtevam SZ. In podobno.

Referendum za republiko ali monarhijo v Italiji je 2. junija prinesel republiko (12 milijonov glasov za republiko in 10 milijonov za monarhijo), istočasne volitve za konstituanto pa so prinesle 207 mest klerikalcem, 115 mest socialistom in 104 komunistom.⁴⁶ Pred spodnjim domom je o zasedanju sveta Bevin poudaril, da je predlagana sovjetska črta nasprotovala sklepom londonskega zasedanja, da se mora meja v prvi vrsti ozirati na etnično načelo. O Trstu pa je dejal, da ga britanska vlada ne misli dati Jugoslaviji.⁴⁷

Dne 8. junija je Tito podpisal v Moskvi znatno razširjeno pogodbo na podlagi jugoslovansko sovjetske pogodbe od 11. aprila 1945. Sredi junija se je konferenca v Parizu nadaljevala in trajala je mesec dni.

⁴⁴ ADG 1946, 731, 732.

⁴⁵ ADG 1946, 737, 739, 751, 752.

⁴⁶ ADG 1946, 772.

⁴⁷ ADG 1946, 773.

Začela se je zelo razgibana dejavnost, ki je dosegla višek 29. junija, ko je francoski delegat predlagal in obrazložil predlog ustanoviti iz Trsta in okolice neko avtonomno enoto za dobo desetih let. Molotov k predlogu bistvenih pripomb ni imel in 3. julija je svet že sprejel nekoliko spremenjeni francoski predlog, ki ga je postavil Byrnes. Predlog govori o ustanovitvi STO pod varstvom varnostnega sveta (VS) OZN in to zahodno od francoske črte od Devina do Novega grada. Postavili so posebno komisijo, ki naj bi za mirovno konferenco izdelala osnutke vseh potrebnih instrumentov za bodočo novo državno enoto.⁴⁸

Tako smo prišli do v svetu sprejetega predloga o ustanovitvi STO in sprejetega predloga, da dobi Jugoslavija večji del Julijske krajine, zahodno obalo Istre, Pulo, Reko, Zadar in otoke, Italija pa Beneško Slovenijo, Kanalsko dolino in Gorico. Obe, Jugoslavija in Italija sta bili proti ustanovitvi STO in vsaka je hotela Trst zase. Takoj je začela v zahodnem tisku nastajati tale razlaga: če bi dobila Trst Italija, bi ga AA začeli uporabljati za svoje pomembno vojaško oporišče, če pa Jugoslavija, bi ga uporabljal za iste namene vzhodni blok. Tako daje STO možnost uporabljati pristanišče obema blokoma. Pomembnejše se mi zdi, da bi STO, če bi zaživel takoj, prinesel razpoko v železni zavesi.

Sprejeti Byrnesov predlog je bil tehnično težko izvedljiv in kompliciran. Posebna komisija, ki naj bi za mirovno konferenco izdelala potrebne predloge, je obtičala že pri določitvi oblasti guvernerja STO. Zahodne velesile so bile za guvernerja z diktatorsko močjo, SZ pa za močan tržaški parlament ter temu odgovorno vlado in guvernerja — uradnika.

Na povratku iz Pariza je Kardelj v Ljubljani dejal, da predlogov pariške konference jugoslovanski narodi ne bodo nikdar sprejeli, saj se je ponovilo podobno kot konec prve svetovne vojne. Obljubil je, da bo jugoslovanska delegacija ob podpori SZ nadaljevala boj na mirovni konferenci in pristavil, da se pravična rešitev ne more vselej doseči z večino glasov. Tudi Italija je protestirala najprej s tem, da je padla vlada, a De Gasperi je kmalu sestavil novo, to pot brez Togliattija.⁴⁹

Mirovna konferenca 21 narodov, ki se je začela 29. julija 1946 v Parizu, je trajala do 15. oktobra istega leta. Vsaka država — udeleženka je mogla predložiti amandmaje k nam že znanim soglasno sprejetim predlogom sveta. Razprava je tekla v politično teritorialni komisiji in v plenumu. Kardelj je govoril 1. avgusta in ponovil zahteve po etnični meji, francosko črto pa je obsodil kot negacijo bistvenih načel NOB (Združena Slovenija itd.). Dne 10. avgusta povabljeni De Gasperi je v uvodu dejal, da bo govoril kot Italijan, kot demokrat, antifašist in kot reprezentant nove italijanske republike. V ciceronianskem stilu je hvalil, kaj vse je Italija doprinesla k zavezniški stvari in še poprej, zato se republikanska Italija ne sme obravnavati kot fašistična. Trdil je, da je predložena pogodba do skrajnosti trda, STO pa nesprijemljiv. Kardelj mu je odgovarjal 12. avgusta in poudaril, da vojne ni hotel samo Mussolini, temveč italijanski imperializem že od londonske pogodbe 1915 dalje. Mazzini in na katere se je De Gasperi še skliceval, so učili, da se Italija končuje na Šoči, a italijanska politika, ki sicer hoče prijateljstvo s

⁴⁸ ADG 1946, 800.

⁴⁹ ADG 1946, 800, 801.

Slovani, ne zahteva samo Julijske krajine, temveč tudi Dalmacijo. Take politike seveda ne podpira italijanski narod, temveč finančni, industrijski ter trgovski kapital in nacionalisti. Ni to delegacija nove Italije, temveč ista, ki je diktirala imperialistični mir konec prve svetovne vojne. Tudi Molotov je odgovarjal De Gasperiju in dejal, da SZ priznava zgodovinske zasluge Italije in upa v njeno bodočnost, zanima pa jo tudi, kakšen delež bo doprinesla k ustvaritvi prijateljskih odnosov z ostalimi narodi in k miru v Evropi. Predvsem se mora otresti fašistične miselnosti.

V tem času so se močno zaostрили odnosi med Jugoslavijo in ZDA zaradi nekontroliranega preletavanja ameriških letal in kršenja jugoslovanskega zračnega prostora ter naših energičnih reakcij. Prišlo je celo do ameriške ultimativne note, vendar se je ta montirana zadeva, ki je sprožila veliko ogorčenje v ZDA, proti koncu avgusta srečno končala. Tudi to je poskušala izrabiti italijanska vlada in ponovno začela poudarjati, da predlog nove meje krši etnično, geografsko, gospodarsko in moralno načelo, zahtevala je vključitev v STO ozemlje do Pule, Brione, Lošinj, zahtevala je korekturo meje pri Gorici na Sveto Goro in na vzhodni breg Soče zaradi elektrarn itd. S posebnim pismom se je v začetku septembra oglašil tudi Bonomi, ki je trdil, da šteje italijanski narod Julijsko krajino kot sestavni del svojega ozemlja že od antičnega Rima dalje, da že od risorgimenta poskuša osvoboditi svoje brate tudi tod. Bolj zanimiv je bil polemičen odgovor Višinskega, ki je temeljito osmešil Bonomijeve »zgodovinske« trditve, mu je pa tudi očital, da je bil za časa fašizma nekaj časa celo vojni minister in poudaril, da je pri rapalski tatvini sodeloval tudi Sforza.

Politično teritorialna komisija ni sprejela nobenega od 14 amandmajev, ki so jih predlagale poleg Jgoslavijske razne države. Tudi v debati o statutu STO, zlasti o imenovanju in funkcijah guvernerja je končno obveljal francoski predlog. Prvi predlog o sprejemu francoske črte za novo mejo med Jugoslavijo in Italijo in drugi predlog o ustanovitvi STO je plenum mirovne konference sprejel 9. oktobra. Prvega s 14 glasovi za, 5 proti in 2 vzdržanima, drugega pa s 15 za in 6 proti. Molotov je glasoval za oba predloga, dočim so bile poleg Jugoslavije proti še Poljska, ČSR, Ukrajina in Belorusija. Sledilo je še dosti govorov za in proti, šef jugoslovanske delegacije pa je vložil protest, da takih predlogov Jugoslavija ne more sprejeti.

Ostala je še zadnja možnost, kakšen bo definitivni tekst mirovne pogodbe, ki ga bo izdelala bodoča konferenca sveta zunanjih ministrov v New Yorku. Ta se je začela 4. novembra in je trajala do 12. decembra 1946. Medtem je zbudil pozornost prihod Togliattija v Beograd in njegov intervju za Unitá 7. novembra 1946. V njem je poudaril, da je v Jugoslaviji resnični demokratični režim in da so dane vse možnosti za prijateljsko sožitje z Italijo. Povedal je tudi, da je Tito pripravljen prepustiti Trst Italiji, če ostane Gorica jugoslovanska, a le pod pogojem, če bo Trst dobil resnični demokratični režim. Končno Togliatti svari italijansko vlado, naj reši vsa sporna vprašanja z Jugoslavijo.⁵⁰ Italijanska vlada je ta predlog, ki pa po Togliattijevem kasnejšem zatrdilu ni bil predlog, temveč samo izhodišče za diskusijo, odklonila.⁵¹

⁵⁰ ADG 1946, 917.

⁵¹ ADG 1946, 919.

Ce bi na kratko strnili vsebino newyorškega zasedanja, so bile glavne jugoslovanske zahteve internacionalizacija Trsta z demokratično upravo, vključitev v Jugoslavijo tistega dela Istre, ki naj bi ga vključeval STO, vključitev koridorja med Trstom in Devinom ter kritika odrezanja Gorice od njene pokrajine. Italijanske zahteve pa so bile: plebiscit za vsa sporna ozemlja v Julijski krajini, če pa tega ne, vključitev zahodne istrske obale in Pule v STO. Kljub temu, da je SZ močno podpirala Jugoslavijo, je svet končno sprejel sklepe mirovne konference in začasni statut STO.

Konferenca v bistvu ni razpravljala o meji med Jugoslavijo in Italijo, poskušala pa je rešiti tržaški problem na podlagi francoskega predloga o stalnem statutu STO. Soglasno so rešili vse, ne pa vprašanje guvernerja.⁵² Tako je VS 10. januarja 1947 potrdil le začasni statut STO, pogodbo o tržaški svobodni luki in sprejel točno določene dolžnosti začasne uprave STO.⁵³

Ob povratku iz ZDA je De Gasperi podal ostavko svoje vlade in izjavil, da je italijanska vlada še vedno pripravljena priti z Jugoslavijo do direktnega sporazuma, čeprav ta doslej ni upoštevala še nobene italijanske zahteve. Jugoslavija je 23. januarja vzpostavila diplomatske odnose z Italijo. Istega dne je dobil De Gasperi mandat za sestavo nove vlade, v kateri so komunisti še ostali. Konec januarja 1947 so zavezniki odpravili ZVU v Italiji, njeno funkcijo pa je prevzel glavni stan zavezniških sil v Italiji.⁵⁴

Deseti februar 1947 velja kot datum podpisa mirovnih pogodb v Parizu, čeprav so jo člani sveta podpisali že nekaj dni poprej. V dokumentih mirovne pogodbe z Italijo je natančno opisana meja, obseg STO in dodan poudarek, da ga priznajo zavezniške sile in Italija in da so enotni, da skrbijo za nedotakljivost STO varnostni svet. Rečeno je tudi, da italijanska suverenost nad STO preneha, ko bo stopila mirovna pogodba v veljavo, nakar se bo STO upravljal po pooblastilni listini sveta zunanjih ministrov o začasni upravi, ki jo bo potrdil VS. Ta listina bo ostala v veljavi, ko bo VS potrdil končni statut STO. Italija je morala plačati 360 milijonov dolarjev reparacij in to 125 milijonov Jugoslaviji, 105 Grčiji, 100 SZ, 25 Etiopiji in 5 Albaniji.⁵⁵

Pred podpisom pogodbe je izjavil naš zunanji minister Simić, da se jugoslovanski narodi s podpisom pogodbe ne odrekajo ozemljem, ki so etnično njihova in si še naprej lastijo pravico do njih, ne glede na etnične spremembe, ki bi nastale v bodoče zaradi tujega gospodstva. Tudi Italijani niso bili zadovoljni, saj ni bil sprejet niti en popravek meje, ki so ga zahtevali.

II

Drugo poglavje sega do takoimenovane trojne izjave zahodnih velesil 20. marca 1948 in obsega razdobje dobrega leta. V svetovni zgodovini je to razdobje značilno po prvih začetkih hladne vojne, tistega čudnega in težko opredeljivega stanja, ko ni bilo ne vroče in krvave vojne pa tudi ne miru. Če rečemo še bolj razločno, to je bilo razdobje silnih konfliktov moči in

⁵² ADG 1946, 949—950.

⁵³ ADG 1947, 972.

⁵⁴ ADG 1947, 980—988, 984, 987, 998, 1004.

⁵⁵ ADG 1947, 1007—1010.

ideologije med vzhodom in zahodom. Ker sta za vsako vojno potrebna dva tabora, sta se oba bloka, ki smo jih opazili že v prvem poglavju, v tem našem razdobju začela krepiti in tudi formalno nastajati.

Prvi od temeljnih kamnov zahodnega bloka je bila Trumanova doktrina (maj 1947), to je pomoč 400 milijonov dolarjev Grčiji in Turčiji z zelo nedolžno nekoliko kasnejšo klavzulo, da se mir ne more graditi na človeški stiski.^{55a} Dopolnilo Trumanove doktrine je bil Marshallov plan za obnovo gospodarskega sistema v Evropi. Načrt, objavljen začetek junija pravi na začetku, da bo spraševanje po hrani v Evropi v par letih večje, kot pa bi je mogla Evropa plačati. Zato je dolžnost ZDA pomagati, da bi prišlo do zdravih gospodarskih odnosov ne glede na deželo in njen družbeni sistem, pomagati proti revščini, lakoti, pa tudi dvomom in kaosu. Vsaka vlada torej lahko prosi za to pomoč, vendar mora priti iniciativa za to iz Evrope, vključno SZ in Veliko Britanijo.

Vlada SZ je 25. junija 1947 na povabilo vlade ZDA k pristopu priznala, da je trenutna naloga evropskih dežel čimprejšnja rehabilitacija gospodarskih sistemov in da je jasno, da bi bila ta naloga olajšana s pomočjo ZDA. Že čez dva dni se je Molotov tudi udeležil prve tajne britansko francoske konference v Parizu, kjer so o tem načrtu razpravljali, jugoslovanska vlada pa je še istega dne izjavila, da je zainteresirana na tem načrtu, če služi miroljubnemu sodelovanju med narodi in če temelji na načelih OZN.

Toda že 28. junija 1947 je izjavila sovjetska vlada, da vmešavanje ene države v gospodarske razmere druge ne more voditi do dobrih rezultatov in da je nemogoč nek skupni gospodarski program za evropske države. Zato naj vsaka država posebej pošlje svoja deziderata vladi ZDA. Na to je 1. julija zunanji minister Marshall zelo ostro reagiral in poudaril, da ZDA pri tem nimajo nobenih imperialističnih ciljev, to je politične in gospodarske odvisnosti Evrope od ZDA. Povabil je 22 držav na drugo konferenco v Parizu, na katero pa nobena država vzhodnega bloka ni prišla. Jugoslovanska vlada je odgovorila skoraj natančno z besedami sovjetske vlade, da sta za to akcijo vlade ZDA takoj zgrabili Velika Britanija in Francija in pri tem niso sodelovale tudi druge države. Obstaja torej možnost vtikanja v gospodarske in politične razmere enih držav v druge.⁵⁶

Churchill je to nastajanje — kot je imenoval — zahodne unije, pohvalil 12. januarja 1948 in poudaril, da je vesel, da se uresničuje njegova ideja, izražena pred dvema letoma v Fultonu, SZ pa je obtožil, da zasleduje imperializem v novi obliki.⁵⁷

Na sestanek delegatov KP Jugoslavije, Bolgarije, Romunije, Madžarske, Poljske, SZ, Francije, ČSR in Italije septembra 1947 na Poljskem in na objavo ustanovitve informbiroja s sedežem v Beogradu, je vlada Velike Britanije odgovorila 6. oktobra, da je to rojstvo nove kominterne in formalni konec sodelovanja zaveznikov med vojno. Naslednjega dne pa je vlada ZDA poudarila, da je ta ustanovitev oviranje ponovne izgraditve Evrope. V govoru ob obletnici oktobrske revolucije 7. novembra 1947 je Molotov dejal: »V sedanjih

^{55a} ADG 1947, 1095, 1108—1109.

⁵⁶ ADG 1497, 1107, 1127, 1128, 1139, 1142.

⁵⁷ ADG 1948, 1537.

pogojih je nujno združiti vse sile antiimperialističnega in demokratičnega tabora v Evropi in izven nje v trdno bariero proti aktiviranemu imperializmu in njegovi novi agresivni politiki.⁵⁸

Tako se je Jugoslavija v tem drugem razdobju boja za svoje pravice na svoji zahodni meji — ne kriva ne dolžna, kot je pokazal kasnejši razvoj informbirojevskega spopada — znašla še v težjem položaju.

Zastopniki štirih velesil v VS' so že 22. februarja 1947 postavili štiri kandidate za guvernerja STO,⁵⁹ zakonodajni odbor italijanskega parlamenta pa je poslal OZN memorandum, da mirovne pogodbe ne bo ratificiral, ker jo smatra kljub podpisu za neveljavno.⁶⁰ Začetek marca je italijanski parlament sklenil poslati delegacijo ameriškem senatu, francoskemu parlamentu, britanskemu spodnjemu domu in vrhovnemu sovjetu, ki naj bi pojasnila, da je z mirovno pogodbo samovoljno okrnjeno italijansko ozemlje, njena armada, letalstvo in mornarica, ki so se herojsko borili za skupno zavezniško zmago, ponižani, gospodarska bremena pa neznosna. Zato naj delegacija zahteva revizijo mirovne pogodbe v okrilju OZN z dvostranskimi pogodbami med zainteresiranimi državami.⁶¹

Kljub neugodnemu ozračju je bila 27. aprila 1947 le sklenjena prva gospodarska pogodba med Jugoslavijo in Italijo za pet let, a že prvo leto naj bi zamenjali blaga v vrednosti 30 milijard lir. Jugoslavija bi dajala istrski premog, boksit, les, cement, svinec, baker in druge industrijske metale, Italija pa agrume, tkanine, izdelke mehanične, elektrotehnične in kemične industrije, tovarnjake, precizne instrumente itd.⁶²

Ker ni bilo jasno, ali bo ameriški senat ratificiral italijansko mirovno pogodbo, je zunanji minister Marshall poudaril, da bi neratificiranje svetovni položaj zelo zakompliciralo in ZDA bi se znašle v položaju konec prve svetovne vojne, ko so odklonile vstop v Društvo narodov. Tudi Trumanovo pismo senatu je poudarilo nujnost ratifikacije za ameriško zunanjo politiko.⁶³ V senatu je namreč obstajala še druga struja, ki je zahtevala nuditi Italiji večjo pomoč, odložiti pa ratifikacijo. To bi preprečilo nevarnost komunističnega udara, kajti z odhodom zavezniških čet bi se ta še povečala.⁶⁴ Ko je De Gasperi konec maja 1947 sestavil novo vlado, to pot brez komunistov, mu je vlada ZDA čestitala, komunisti in socialisti pa so protestirali. Končno je 6. junija ameriški senat pogodbo ratificiral z 79 : 10.⁶⁵

VS je znova sprožil vprašanje guvernerja 20. junija 1947. V treh mesecih in pol se je nabralo že 18 kandidatov, a velesile niso dosegle nobenega soglasja glede osebe. Zlobni jeziki so začeli govoriti, da tako veliko število kandidatov le mika obljubljena letna plača tržaškega guvernerja, stotisoč dolarjev. Proces ratifikacije pogodbe se je začel v italijanskem parlamentu 10. julija 1947. Vladni predlog je bil seveda za ratifikacijo, opozicijski (Nitti, Orlando, komunisti, levi socialisti in neofašisti) pa za ratifikacijo, a šele ko

⁵⁸ ADG 1947, 1207, 1216, 1217, 1244.

⁵⁹ ADG 1947, 1022.

⁶⁰ ADG 1947, 1026.

⁶¹ ADG 1947, 1051.

⁶² ADG 1947, 1076.

⁶³ ADG 1947, 1086.

⁶⁴ ADG 1947, 1086, 1094.

⁶⁵ ADG 1947, 1140, 1181, 1188.

jo bo ratificirala SZ. Vladni predlog je zmagal. SZ je ratificirala pogodbo 30. avgusta in kmalu za tem tudi Jugoslavija.⁶⁶

Ker se je bližal 15. september, dan ko bo začela veljati mirovna pogodba, je postajalo aktualno tudi določilo mirovne pogodbe, da ostane v STO le 5.000 britanskih, ameriških in jugoslovanskih vojakov pod komando britanskega generala, dokler ne bo imenovan guverner. Poleg našega odreda je bilo v Julijski krajini v stari coni A še 20.000 britanskih in 17.000 ameriških vojakov, evakuacija odvišnih sil pa naj bi se začela že 12. septembra.⁶⁷ Ko je stopila pogodba v veljavo, je naša vojska zasedla novo državno mejo in Pulo in v smislu mirovne pogodbe je prišlo do vključitve v FLR J vsega, kar ni padlo pod Italijo in STO. Ustanovitev STO je uradno oznanil britanski general Airey in poudaril, da bo do imenovanja guvernerja on začasno opravljal njegove posle kot najstarejši zavezniški oficir.⁶⁸

Še danes je med juristi sporno vprašanje, ali je STO sploh zaživel kot tudi vprašanje, ali je italijanska suverenost na ozemlju STO kdaj ugasnila. Če bi bilo na to sploh možno dati pravilni odgovor, bi to utegnilo imeti še danes neke praktične posledice. Na tem mestu je za nas veliko važnejše dejstvo, da se velesile niso mogle zediniti glede guvernerja, predvsem pa so to zavlačevale ZDA. Po vsej verjetnosti so hotele obdržati status quo, to je predvsem vojaško zasedbo pristanišča in strateške točke, kolikor jih je pač bilo na mejah STO proti vzhodu. Proti statusu quo je bila seveda Jugoslavija pa tudi SZ. STO je torej ostal pod vojaško upravo in njegov teritorialno manjši del, a s Trstom, je ostal pod upravo AA in je postopoma začel dobivati ime cona A, večji južni del s Koprom pa je ostal pod jugoslovansko vojaško upravo in se je imenoval cona B. Ti dve coni sta potem ostali do londonskega memoranduma.

Ker se torej VS sam ni mogel zediniti in imenovati guvernerja, je nominacijsko pravico prenesel na Jugoslavijo in Italijo, obdržal pa si je pravico potrditve. Toda tudi ti dve državi se nista mogli sporazumeti v zakonito določenem roku, ki je potekel začetek 1948.⁶⁹ Sredi januarja 1948 je britanska vlada opozorila jugoslovansko, da ta v coni B krši pravice prebivalcev in zavira njihovo politično delovanje.⁷⁰ Vladi ZDA in Velike Britanije sta sporočili VS, da sta odklonili jugoslovanski predlog o sestavi skupnega glavnega štaba oboroženih sil treh držav v Trstu, ker se Jugoslavija nima pravice vtikati v notranje razmere cone A.⁷¹

Precej je svet presenetila izjava vlad Velike Britanije, ZDA in Francije (isto besedilo je bilo poslano tudi v notah vladi SZ in Italije) 20. marca 1948 o predlogu vrnitve STO Italiji. Izjava naj bi prišla kot dodatek k mirovni pogodbi, ker se VS ni mogel zediniti glede imenovanja guvernerja, Jugoslavija pa je bistveno spremenila značaj svoje cone in jo je dejansko že priključila.⁷² Zanimivo, da je bila ta izjava slab mesec pred italijanskimi parlamentarnimi volitvami in v Italiji je bilo čutiti veliko revolucionarno krizo. Izjava je bila tudi slab mesec po spremembi režima v ČSR.

⁶⁶ ADG 1947, 1107.

⁶⁷ ADG 1947, 1195.

⁶⁸ ADG 1947, 1197.

⁶⁹ ADG 1948, 1304.

⁷⁰ ADG 1948, 1323.

⁷¹ ADG 1948, 1332.

⁷² ADG 1948, 1429.

III

Tretje poglavje sega do londonskega memoranduma, to je do 5. oktobra 1954. Če se še naprej držimo našega redosleda, si zopet oglejmo spričo kakšnih velikih svetovnih dogodkov se je razvijala aktivnost okrog Trsta in kako se je zaenkrat vsaj en njen del tudi končal. Dne 11. marca 1949 je izjavil novi ameriški zunanji minister Acheson, da je bil ustanovljen NATO in to predvsem kot odgovor na ravnanje Kremlja po vojni. Dejal je, da je bila prelomnica v odnosih ZDA—SZ že Trumanova doktrina in Marhallov plan in nato začetek snovanja zahodne unije. Vse te ustanove naj bi služile varstvu principov demokracije, osebnih in političnih svobode, ustavnih tradicij in moči zakonov. Ustanove naj bi nudile gospodarsko, socialno in kulturno povezavo, ustvarile v Evropi čvrsto bazo za njeno gospodarsko ozdravljenje, medsebojno pomoč za varstvo mednarodnega miru, varnost in obrambo proti napadu.⁷³

Prvega aprila 1949 se je znova oglašil v Ameriki Churchill. Dejal je, da se SZ bolj boji prijateljstva zahoda kot pa njegovega sovraštva. Ponovil je, kako 14 ljudi v Kremlju obvladuje nad sto milijonov ljudi in premišljuje o nadvladi sveta. Vse te akcije in protiakcije bi nekoč nujno vodile do vojne in vodilni Amerikanci so tako stanje zelo dobro imenovali hladno vojno. Postavlja se vprašanje, je rekel Churchill, ali bomo zmagali v tej hladni vojni? Na to vprašanje more odgovoriti samo Evropa. Dalje je Churchill omenil razpadanje Kitajske zaradi komunističnih intrig in napadov, berlinski zračni most in dejal: »Stojimo nasproti neki sili, ki je prav tako hudobna in v nekem oziru še slabša kot Hitler... 14 ljudi v Kremlju ima svojo hierarhijo in svojo cerkev komunističnih vernikov, katere misionarji čakajo v vsaki deželi kot peta kolona na dan, ko bodo dosegli oblast nad svojim narodom... Imajo svojo, bogu sovražno vero in svoj komunistični nauk o popolni podreditvi posameznika državi.« Poleg tega imajo še močno armado.

Dalje je dejal, da je prepričan, da bi bila Evropa že pod komunistično oblastjo in London že zbombardiran, če bi ZDA ne imele atomske bombe. Dostavil pa je, da nima nobenega sovraštva do sovjetskega ljudstva in da od SZ ne zahteva nič drugega kot dobro voljo in fair play.⁷⁴

Ugledni svetovni politik Churchill, je ostal še naprej sovražnik režima SZ in je močno vplival na svetovno reakcijo. Januarja je nastopil novi predsednik ZDA, general Eisenhower, dva meseca za tem pa je končal svojo življenjsko pot Stalin. Res se je začela nekaka svetovna odjuga, in nedolgo za tem je odšla s pozornice sovjetske zgodovine mračna osebnost Berija, v ZDA pa se je še naprej nadaljeval lov na čarovnice. Upam si trditi, da je v ZDA že pred 1953 del ameriške javnosti začel zapadati v histerijo, ki ji je pred stoletji zapadel dobršen del Evrope. Če so naši evropski predniki našli v starih ženicah nekakšnega delegata ali posredovalca z določenimi nadnaravnimi močmi med vaško srenjo in vragom, so sodobni Amerikanci z atomsko bombo vred in na predvečer poleta na luno videli v povsem zdravih ljudeh, a obdolženih in osumljenih komunizma, samega vraga. Poučno v vsakem pogledu je pismo prof. Alberta Einsteina junija 1953 nekemu učitelju, kateremu so oblasti zagrozile, da ga bodo odpustile, ker ni hotel priti pred po-

⁷³ ADG 1949, 1822.

⁷⁴ ADG 1949, 1873—1874.

seбно preiskovalno komisijo senata, da bi ga zaslišala o njegovi politični pripadnosti. Ta je slavnega Einsteina vprašal za svet, kaj naj stori in ta mu je odgovoril, da je sramota zasliševati časti vredne državljane o tem, kar ni v nasprotju z ustavo. Einstein je poudaril, da so začeli reakcionarni politiki v javnosti sejati nezaupanje proti določenemu razumskemu stremljenju in začeli govoriti, da grozi ZDA nevarnost od zunaj. Ker so v tem uspeli, so začeli zatirati svobodo pouka in naganjati iz šol vse tiste, ki se niso hoteli podati. Kaj storiti? Celo Einstein si ni upal nasvetovati nič drugega kot le pasivni odpor in še to v smislu Gandijeve meščanske nepokorščine.⁷⁵ O vsem tem čarovništvu, sežiganju komunističnih knjig itd. je moral na zahtevo reakcionarnega republikanskega senatorja McCarthyja odgovarjati sam Eisenhower. Dejal je, kako naj premagamo komunizem, če ne vemo kaj pravzaprav je in zakaj ima tako velik vpliv na ljudi. Komunizem je podoben religiji in to neke nižje sorte, zato ga moremo premagati le z višjo idejo. Če imajo naši državljani ideje, ki našim nasprotujejo, imajo kljub temu pravico misliti na svoj način. Imajo pravico držati se svojih idej in jih tudi izpovedovati na krajih, ki so drugim dostopni. Ta pravica je nesporna, sicer naša dežela ni več Amerika.⁷⁶

Kakorkoli že, po svoje še hujši je bil spor v vrstah informbiroja, ki ni poskušal v vrstah delavskega gibanja oblatiti samo naše države in njenega vodstva, temveč je povzročil veliko dezorientiranost tudi v vrstah delovnih množic. Tako je naša generacija ponovno bogatejša za spoznanje, da nezmotljivih ljudi na tem svetu ni in jih tudi ne bo.

Iz objavljenih pisem je znano, da se je spor v informbiroju začel najprej med jugoslovanskim in sovjetskim vodstvom, se nato stopnjeval zaenkrat samo v pisemskih obtožbah in odgovorih nanje do javne izključitve KPJ in njenega vodstva iz informbiroja konec junija 1948. Nato so se začele javne debate, absurdna in škodljiva dejanja proti naši jugoslovanski domovini in njenemu vodstvu.

Če je bila aktivnost zahodnega sveta v razdobju našega drugega poglavja neugodna za razvoj bojev okrog Trsta, je informbirojevski spor začel na zunaj kazati neka ugodnejša znamenja, pred naše vodstvo pa seveda postavljal neizprosni imperativ, obdržati pri krmarjenju med Scilo in Karibdo, pravo smer. Še teže je bilo to, ko je nova sovjetska garnitura po Stalinu poskušala popravljati veliko škodo, ki je nastala.

Že dan po objavi trojne izjave je moskovski radio objavil, da je bil predlog o spremembi mirovne pogodbe narejen za hrbtom SZ in da očitno poskuša služiti vplivom na italijanske volilce na bližnjih volitvah. Kmalu za tem je nota jugoslovanske vlade odločno protestirala in poudarila, da so tri velesile stalno ovirale direktna pogajanja med Jugoslavijo in Italijo glede tržaškega vprašanja in kako je AA uprava prebivalce cone A oropala vseh svoboščin.⁷⁷ Nota italijanske vlade je bila seveda veselejša, saj naj bi vse to pomenilo vrnitev STO pod italijansko suverenost. Poudarila je veselje vsega italijanskega naroda, da to pomeni garancijo za mir in pravo sodelovanje, ki si ga Italija želi s sosednjim jugoslovanskim narodom. Nek italijanski

⁷⁵ ADG 1953, 4056.

⁷⁶ ADG 1953, 4058.

⁷⁷ ADG 1948, 1450.

diplomat se je pohvalil, da je to najbriljantnejši italijanski diplomatski uspeh po vojni in da ZDA ne bodo mogle več snesti besede. Zunanji minister Sforza je takoj izjavil, da je Italija pripravljena na direktna pogajanja, pri čemer pa menjava Gorica—Trst ne prihaja v poštev, ker Italija amputacije svojega ozemlja ne smatra za predmet trgovanja. Tito je trojno izjavo komentiral 27. marca, da je to le volilni trik, ki naj bi zavrl demokratične sile v Italiji pri obrambi svobode in neodvisnosti in da ovira direktna pogajanja.⁷⁸

Tri velesile so ponovno poslale noto SZ, zakaj ne odgovori na trojno izjavo in predlagale so konferenco o tržaškem problemu za 1. maja v Parizu, ker je na to Italija že pristala, mogla pa bi biti zaslišana tudi Jugoslavija. Sovjetska vlada je 12. aprila odgovorila, da bi bila to neka privatna konferenca, mirovno pogodbo pa je ratificiralo 21 držav. Zavezniki so takoj odgovorili, da gre le za sugestijo sestanka, ki naj bi določil proceduro in dosegel začasni sporazum štirih velesil o postopnem posvetovanju z 21 državami.⁷⁹

Volitve v Italiji so 18. in 19. maja prinesle — kot je izjavil De Gasperi — triumf italijanske demokracije. Krščanska demokracija je od 574 mest v poslanski zbornici dobila 307 mest, dočim demokratska ljudska fronta le 182, enotna socialistična stranka 33 itd. Togliatti je poraz opravičeval, da volitve niso bile svobodne. De Gasperi je lahko sestavil svojo šesto vlado.⁸⁰

General Airey je konec maja 1948 poročal VS, da je cona A močno vključena v italijansko gospodarstvo. Glavne upravne funkcije vrši pravzaprav Rim, on pa s pomočjo mestnega sveta le tekoče zadeve.⁸¹

Prvega junija so tri velesile znova zahtevale, naj SZ le predlaga postopek za skupno posvetovanje glede vrnitve Trsta Italiji.⁸² Konec junija je AA vojaška uprava izvedla v svoji coni upravno reformo: predsednik cone je dobil funkcijo, ki je odgovarjala prefektu italijanske province, postavljen je bil nov conski svet, županska funkcija pa je bila izenačena s funkcijo županov v Italiji.⁸³

Sredi julija 1948 opazimo prvo približevanje ZDA Jugoslaviji. Te so vrnile za 57 milijonov dolarjev zamrznjenega bivšega jugoslovanskega zlata in jugoslovanskega imetja, od česar pa je morala Jugoslavija plačati 20 milijonov dolarjev odškodnine za dvoje letal, sestreljenih 1946. leta ter za poddržavljenje ameriškega imetja v Jugoslaviji še 17 milijonov. Vlada ZDA je pri tem izrecno poudarila, da na vse to nima informbirojevski spor nobenega vpliva.⁸⁴

General Airey je 10. avgusta poročal VS o upravi cone A za 2. polovico četrletja. Poudaril je, da STO od njegovega nastanka gospodarsko in finančno podpira Italija, kar vojaška uprava podpira, kajti doslej ni bilo nobene možnosti, da bi to ozemlje samostojno zaživel gospodarsko in politično. Podonavske dežele so se pokazale doslej brez volje in nesposobne uporabljati tržaško pristanišče.⁸⁵

VS je avgusta trikrat obravnaval jugoslovansko pritožbo o poskusih AA uprave vključiti cono A Italiji. Obravnava ni prinesla ničesar.⁸⁶ Ponovno

⁷⁸ ADG 1948, 1437.

⁷⁹ ADG 1948, 1460, 1469.

⁸⁰ ADG 1948, 1473, 1580.

⁸¹ ADG 1948, 1511.

⁸² ADG 1948, 1515.

⁸³ ADG 1948, 1545.

⁸⁴ ADG 1948, 1575.

⁸⁵ ADG 1948, 1597.

⁸⁶ ADG 1948, 1608.

noto je poslala jugoslovanska vlada VS 23. oktobra, ker je bila 16. julija 1948 cona A vključena v Marshalov plan, ker so vpeljali italijanske cene itd. Konec leta sta se pogodili italijanska vlada in vojaška uprava cone A, da se morejo italijanske trgovinske pogodbe sklepati tudi v coni A.⁸⁷

Začetek februarja 1949 je sovjetski član v VS znova sprožil vprašanje tržaškega guvernerja. Obtožil je člana ZDA in Velike Britanije, da to zavlačujeta, ker je bilo zahodnim velesilam vedno za to, da bi obdržale baze, ne pa da bi STO dobil guvernerja in zaživel samostojno življenje. Zavrnili je tudi obtožbe o slabi jugoslovanski upravi cone B. Začela se je žolčna razprava, ki jo je končal Anglež z očitkom, da SZ še sedaj ni odgovorila na zadnjo noto, Amerikanec pa, da imenovanje guvernerja nima več nobenega praktičnega pomena.⁸⁸ Toda sovjetski član v VS je konec marca znova postavil vprašanje guvernerja. V bistvu mu je odgovarjal le francoski član, ki mu je dejal, da bi ta predlog pred 18 meseci Francija še podprla, sedaj pa se je položaj v STO tako spremenil, da bi guverner ne mogel več opravljati poslov. Sklenili so, naj tržaško vprašanje sicer še ostane na dnevnem redu VS, o sovjetskem predlogu pa ne bodo glasovali.⁸⁹

Občinske volitve v coni A so v Trstu samem pokazale moč krščanske demokracije, pa tudi pogubno posledico zaradi informbirojevskega spora razcepljenih slovenskih in italijanskih demokratičnih sil. V coni A brez Trsta, torej v slovenskih občinah, krščanska demokracija skoraj ni pomenila nič, volitve pa so izpadle takole: KP STO (Vidali) 51 %, KPS (Babič) 9 %, združene italijanske stranke 30 % in slovenski demokrati 10 % glasov.⁹⁰

Šef jugoslovanske vojaške uprave v coni B je 4. julija poročal VS, da je od jugoslovanske vlade cona prejela 500 milijonov dinarjev kredita. Ko je bil kmalu za tem v coni B vpeljan jugoslovanski dinar (100 jugolir = 30 din), sta 14. julija protestirala britansko in ameriško zunanje ministrstvo, da je to proti mirovni pogodbi.⁹¹

Vsekakor je zanimiva izjava novega ameriškega ambasadorja pred odhodom iz Washingtona v Beograd 29. decembra 1949. Dejal je, da se bodo ZDA, če bi Jugoslavijo napadle države informbiroja, uprle enako močno kot bi se uprle kjer koli drugod. Smiselno isto je izjavil tudi Truman za novo leto 1950.⁹²

Na prelomu 1949/50 je prišlo do tajnega jugoslovanskega sondiranja terena predvsem pri vladi ZDA in Italije. Šlo je za to, ali bi velesile pristale na delitev STO. Velesile so poudarjale, da je to odvisno od Italije, Sforza pa, da je za direktne razgovore, a le na podlagi trojne izjave. Dopusčal je le možnost manjših mejnih korektur.⁹³ Mislim, da je zgoraj omenjeno jugoslovansko sondiranje privedlo do tega, da je jugoslovanska vojaška uprava v coni B odpravila carinsko mejo med cono B in Jugoslavijo. Italijansko zunanje ministrstvo je konec marca 1950 objavilo, da se je pripravljeno pogajati o mirni rešitvi tržaškega problema. Ker pa Jugoslavija zahteva cono B, Italija pa vztraja na trojni izjavi, to ne bo prineslo uspehov. Na italijanski protest

⁸⁷ ADG 1948, 1675, 1750.

⁸⁸ ADG 1949, 1875.

⁸⁹ ADG 1949, 1870.

⁹⁰ ADG 1949, 1976.

⁹¹ ADG 1949, 1999, 2005, 2009.

⁹² ADG 1949, 2198; 1950, 2298.

⁹³ Novak, 314–321.

o odpravi carinske meje je jugoslovanska vlada odgovorila, da je italijanska vlada naredila že dosti ukrepov, ki merijo na vključitev cone A in popolno izolacijo cone B od STO.⁹⁴

To je sprožilo živahno dejavnost in Tito je v intervjuju z nekim britanskim časnikarjem dejal, da so dobri izgledi za tesnejše stike z Italijo v korist obeh dežel. Vprašanje Trsta mora biti rešeno in bo rešeno, čeprav trenutno niti ni večjega pomena. Na to je zunanji minister Sforza javno odgovoril v Milanu, da so priznanje nekdanje italijanske suverenosti nad celotnim STO vrata za pogajanja. Opozoril je tudi Jugoslavijo na to, da bi se utegnila SZ priključiti trojni izjavi, kar bi pomenilo, da bi morala Jugoslavija izprazniti cono B. Nazadnje je dejal, da je Italija seveda za obojestransko pogajanja in da ne smatra trojne izjave za diktat, ki bi se mu morala Jugoslavija brez-pogojno podrediti.

Na to več kot lisičje zavijanje je dobro odgovoril pooblaščen Tanjug. Poudaril je, da Sforza dobro ve, da gre tu za kalno vodo in da bi v njej rad nekaj le ujel. S takim nastopom nekega italijanskega zunanjega ministra res ni mogoče debatirati. Jugoslavija je že dovolj dokazala, da se nanjo ne da pritiskati, še najmanj pa s tako poceni diplomatskimi triki kot jih je izumil Sforza.⁹⁵

Volitve v coni B za okrožni NOO Koper in Buzet so prinesle nekaj nad 89 % glasov slovensko-italijanski ljudski fronti, ostalo pa sta dobili listi socialistične stranke in krščanskih socialistov.⁹⁶

Končno so tri velesile 20. aprila 1950 le dobile odgovor sovjetske vlade. V njej so bile obtožbe, da te niso izpolnile še nobene določbe mirovne pogodbe glede STO, da so ovirale imenovanje guvernerja, da so v trojni izjavi poskušale enostransko rešitev itd. Sovjetska nota je zahtevala takojšnjo uveljavitev določbe o začasnem režimu STO, takoj postaviti guvernerja in določiti čas, kdaj bo stopil v veljavo stalni statut STO.⁹⁷

Na to sovjetsko noto je 23. aprila odgovorila tudi jugoslovanska vlada. Poudarila je, da SZ zamolčuje dejstva, da je ustanovitev STO rezultat kompromisa med velesilami in da ji je bilo to krivično vsiljeno. Imenovanje guvernerja bi praktično pomenilo izročiti STO velesilam, molče pa gre sovjetska nota preko tega, da bi bilo le mogoče doseči sporazum med Jugoslavijo in Italijo, saj je tržaški problem v bistvu le teritorialno sporno vprašanje med obema deželama.⁹⁸

Toda Sforza je šel še korak dalje. Dne 22. aprila je izjavil, da bi znala Italija prav tako kršiti pogodbe kot jih znajo satelitske države SZ. Tudi to bi bila pripravljena storiti, preden bi zagovarjala stališče, da pripada Trst Jugoslaviji. Če se zahodnim silam ne posreči vrniti Italiji Trsta, bo s tem Italija izgubila svojo vrednost kot članica NATO in bo zaradi takega ponižanja v tem paktu brez pomena. Dalje je poudaril, da razume, da je AA tisk naklonjen Titu, odkar se je ta odvrnil od SZ, toda »Italija je pomembnejši činitelj v bodočnosti Evrope in je več vredna kot 500.000 jugoslovanskih vojakov.«⁹⁹

⁹⁴ ADG 1950, 2310, 2314.

⁹⁵ ADG 1950, 2314, 2327.

⁹⁶ ADG 1950, 2336.

⁹⁷ ADG 1950, 2342.

⁹⁸ ADG 1950, 2349–2350.

⁹⁹ ADG 1950, 2349.

Na to je Tito mirno odgovoril, da je še vedno mnenja, da tržaško vprašanje danes ni aktualno. Jugoslovanska vlada se je še vedno pripravljena pogajati z italijansko vlado, če bi ta dala kak pameten predlog.¹⁰⁰ Nekoliko je le omilil Sforzine besede De Gasperi pred senatom, ko je dejal, da ne morejo Italijani s srcem sodelovati v NATO, dokler tržaško vprašanje ne bo zadovoljivo rešeno.¹⁰¹

Da ne bi zadeva zašla v slepo ulico, — kajti SZ je še vedno vztrajala na imenovanju guvernerja, jugoslovanska vlada pa začela poudarjati, da nadaljnje debate nimajo več smisla — so zunanji ministri zahodnih velesil na konferenci NATO v Londonu pritiskali na Sforzo, naj se direktna pogajanja med Jugoslavijo in Italijo nadaljujejo. Zato je bil Sforza po vrnitvi iz Londona pred senatom nekoliko bolj umirjen. Vendar je govoril o nepopustljivi obrambi Italijanov v coni B, a tudi o pripravljenosti na direktna pogajanja, seveda na podlagi trojne izjave. Želi pa Italija, naj velesile v svojih odnosih do Beograda vztrajajo na italijanskem značaju cone B, sicer bo lojalen sporazum nemogoč.¹⁰²

Kardelj je v skupščinskem zunanje političnem odboru 12. junija povedal, da so pogajanja na mrtvi točki.¹⁰³ Vlada SZ je 8. julija znova opozorila, da so vlade zahodnih velesil krive, da še ni izpolnjena mirovna pogodba in sovjetski član je v VS vprašal, kako se bodo tri velesile držale pogodbe z Avstrijo, če se ne držijo mirovne pogodbe z Italijo.¹⁰⁴

Zaradi izredne suše in s to zvezane slabe žetve je Truman 18. novembra 1950 zahteval od kongresa pomoč za Jugoslavijo. Poudaril je, da Tito povečuje največji armadi — za sovjetsko — v vzhodni Evropi in da je ta sila pomembna za obrambo zahodne Evrope pred sovjetsko agresijo.¹⁰⁵ Kmalu za tem je bila sklenjena tudi pogodba o pomoči Jugoslaviji za krepitev njene obrambne moči itd.¹⁰⁶ Ostro pa je Tito 22. decembra demantiral razne govorce, da je Jugoslavija vstopila v NATO. Dejal pa je, da se bo branila, če bi jo napadla SZ ali katerakoli njena satelitska država.¹⁰⁷

V intervjuju za italijansko agencijo Ansa je Tito 15. januarja 1951 ponovil, da ne smatra rešitve tržaškega vprašanja za izredno nujno, bo pa rešeno, samo treba je počakati na ugoden trenutek. Nato je poudaril nekaj izredno pomembnega, namreč misel, da je med obema blokoma treba ustvariti še nekaj kot jeziček na tehtnici.¹⁰⁸

Ker se tržaško vprašanje ni ganilo z mrtve točke, sta bila sredi marca 1951 poklicana v London De Gasperi in Sforza. Britanska vlada sicer trojne izjave ni zanikala, poudarila pa je, da jo je treba zapostaviti pred direktnimi pogajanjmi. Sicer pa, ker je ni sprejela SZ, je izjava svoj praktični pomen izgubila. Edina realna pot so direktna pogajanja o delitvi STO med obe deželi.

Tako so se znova začela pogajanja v Londonu in Rimu, ki so se vlekla do poletja 1951, niso pa prinesla nobene rešitve. Pokazali sta se le dve možni

¹⁰⁰ ADG 1950, 2359.

¹⁰¹ ADG 1950, 3566.

¹⁰² ADG 1950, 2404.

¹⁰³ ADG 1950, 2430.

¹⁰⁴ ADG 1950, 2474.

¹⁰⁵ ADG 1950, 2678.

¹⁰⁶ ADG 1950, 2886, 2726.

¹⁰⁷ ADG 1950, 2727.

¹⁰⁸ ADG 1950, 2774.

soluciji: delitev Julijske krajine po Alexandrovi—Morganovi liniji in dati cono A Italiji, cono B pa Jugoslaviji ter druga, potegniti novo bolj zahodno črto od severa proti jugu, ki naj bi se čim bolj približala obali. Desni del naj bi dobila Jugoslavija, levega pa Italija.¹⁰⁹

Marca je bil odpoklican general Airey in na njegovo mesto je prišel general Winterton. AA so začeli novo politiko. Če je bila Aireyeva politika v bistvu le proitalijanska, naj bi postala Wintertonova vsaj nevtralna in poskušala vpostaviti tudi boljše odnose z jugoslovansko vojaško upravo v coni B. Winterton je bil mnenja, da je cona A del STO in jo je treba zato ločiti od italijanske uprave. Zato je prepovedal aplicirati ali vpeljavati italijansko zakonodajo, ker je smatral vojaško upravo za vrhovno oblast. Prepovedal je uporabo italijanske zastave in dovolil samo tržaško, prepovedal je apelacijo na kasacijsko sodišče v Rimu itd.¹¹⁰

V svojem volilnem govoru 21. maja 1951 je Sforza dejal, naj zahodne velesile revidirajo mirovno pogodbo in potrdijo trojno izjavo, če treba tudi s pristavkom, da so zaželeni direktna pogajanja med Jugoslavijo in Italijo. V italijanskem senatu se je sredi junija sprožila velika debata, ker general Winterton ni dovolil priziva na kasakcijo v Rimu. Onorevole Orlando je grozil, da bo Italija izstopila iz NATO, če jo bodo zavezniki izdali in ji ne dali Trsta, De Gasperi, da se bodo pritožili v Haag itd. Končno se je senat pritožil samo pri britanski in ameriški vladi, a obe sta vztrajali pri direktnih pogajanjih.¹¹¹ Vzporodno s tem je italijanska vlada odprla začetek 1951 tudi zahtevo po reviziji mirovne pogodbe glede njene oborožitve. Italija je smela imeti vojsko samo za obrambo in je zato uradno zahtevala popolno oborožitev. Tod je le uspela, čeprav je vlada SZ izjavila, da je pripravljena na vsako revizijo, če Italija izstopi iz NATO. Tega zahodne velesile niso upoštevale in ZDA so konec decembra 1951 sporočile Italiji, da so tri velesile za to revizijo pogodbe in da bo Italija oborožena iz sredstev NATO.¹¹²

Tito je 17. julija 1951 znova poudaril, da je sporazum mogoč,¹¹³ 10. septembra pa je ostro napadel italijanske kominformiste in klerikalce in nato dejal, da mi ne damo kar je naše in ne zahtevamo kar je vaše. Italijanski vladni tisk je na to odgovoril, da se vlada trudi izboljšati odnose med obema državama in bolj brzdati politično odgovorne ljudi v njihovih izjavah.¹¹⁴ Konec septembra je bil De Gasperi v Kanadi in ZDA, kjer je moledoval o tem, da bi bila Italija sprejeta v OZN. Poudarjal je tudi, da bi rešitev tržaškega vprašanja, če bi upoštevali legitimne aspiracije italijanskega naroda, zelo utrdila enotnost zahodne Evrope. S tem v zvezi je tudi izjava jugoslovanskega ambasadorja v ZDA, da se je Jugoslavija pripravljena pogajati z Italijo, če bo pokazala dobro voljo, ne bo pa jugoslovanska vlada popustila, da bi Italija dobila STO.¹¹⁵

Kardelj je 29. septembra poudaril v narodni skupščini, da vidi še tretjo rešitev: Cona B naj ostane v jugoslovanskih rokah, cona A pa v zavezniških;

¹⁰⁹ Novak, 353—355.

¹¹⁰ Novak, 363—373.

¹¹¹ ADG 1951, 3030.

¹¹² Novak, 353—355.

¹¹³ ADG 1951, 3030.

¹¹⁴ ADG 1951, 3109, 3121.

¹¹⁵ ADG 1951, 3133.

kasneje naj bi poiskali pravo rešitev med Jugoslavijo in Italijo. Konec oktobra je Tito poudaril na tiskovni konferenci, da bosta Jugoslavija in Italija zelo kmalu razpravljali o tržaškem vprašanju.¹¹⁶

Vlada SZ je poslala 17. novembra vladam treh velesil ponovno noto. Na začetku je poudarila, da je zadnje čase dosti izjav uradnih predstavnikov treh velesil, da pripravljajo v sodelovanju z jugoslovansko in italijansko vlado delitev STO med Jugoslavijo in Italijo. Zato vlada SZ izjavlja: 1. to je nadaljevanje kršenja mirovne pogodbe z Italijo, kar delajo te vlade že štiri leta; 2. nota ponavlja argumente obeh not iz leta 1950; 3. dejstva kažejo, da se položaj v Trstu ni spremenil in da si hoče zahod in NATO zagotoviti svoja vojaška oporišča; 4. delitve STO je nezdružljiva z mirom in varnostjo Evrope. Nujno je, da VS ukrene, da stopi v veljavo stalni statut STO, da iz STO takoj odidejo tuje čete in imenuje naj guvernerja.¹¹⁷

Kot je povedal Tito, so se razgovori res začeli, a so konec marca 1952 znova zašli v slepo ulico. Kot je poročal dopisnik New York Timesa iz Beograda, so tekli razgovori v Washingtonu na tejle podlagi: Trst dobi Italija, ki mora zagotoviti svobodno trgovino z Jugoslavijo in Avstrijo. S posebno pogodbo z Italijo obdržijo tri velesile v Trstu defenzivno bazo. Cono A STO dobi Italija, cono B pa Jugoslavija. V drugi polovici novembra 1951 so pogajanja prenesli v Pariz. Na teh je Jugoslavija postavila tri predloge: 1. delitev con, a Jugoslavija dobi tudi svobodno pristanišče v Trstu in garancije za slovensko narodno manjšino v coni A; 2. koridor za Jugoslavijo južno od Trsta do morja, kjer se zgradi novo pristanišče za Slovenijo, Italija pa dobi majhen del v coni B s Koprom; 3. Jugoslavija in Italija upravljata STO skupaj (guverner Jugoslovčan, viceguverner Italijan, in menjava na tri leta, torej kondominij).

Italijanska vlada je te predloge odbila, jugoslovanska pa marca 1952 italijanski predlog o plebiscitu.¹¹⁸

Decembra 1951 je italijanska vlada napela vse sile, da bi bila sprejeta v OZN, kar pa je sovjetski delegat z vetom v VS preprečil in vlada SZ to tudi pojasnila s posebno noto italijanski vladi. Sovjetska vlada je poudarila da daje italijanska vlada svoje ozemlje na razpolago silam NATO za agresivne namene. Vendar to ni bil glavni vzrok veta, pač pa dejstvo, da so bile zahodne velesile proti sprejemu v OZN tudi drugih držav (namreč vzhodnih), ki so v enakem položaju kot Italija.¹¹⁹

De Gasperi je na tiskovni konferenci v Lizboni 26. februarja 1952 poudaril, da italijanska vlada še vedno vztraja na trojni izjavi, na kar je Tito prek Tanjuga izjavil, da se je Jugoslavija pripravljena odpovedati coni B, če Italija garantira ustanovitev res neodvisnega STO. Ponovil je tudi predlog o kondominiju.¹²⁰

Cetrto obletnico trojne izjave so v Trstu praznovali s hudimi demonstracijami, kakaj je velesile niso izpolnile. Med 181 ranjenimi je bilo tudi 56 policistov. O dogodkih je novi britanski zunanji minister Eden izjavil, da se je policija zadržala vzorno, AA vojska pa je ostala v kantonmajih. Večina

¹¹⁶ ADG 1951, 3181.

¹¹⁷ ADG 1951, 3203.

¹¹⁸ Novak, 353—355.

¹¹⁹ ADG 1952, 3318.

¹²⁰ ADG 1952, 3367.

aretiranih so bili neofašisti. De Gasperi je pred senatom odgovarjal, da je bil Eden napačno poučen. Če bi mogli — je nadaljeval — mi spregovoriti ob pravem času, bi do tega ne prišlo, a to nam ni bilo dovoljeno. Nočemo reči ničesar, vsi pa si morajo biti na jasnem, da to ni majhen sentimentalni problem, ki ga je treba rešiti v polnem soglasju z našo pravico in po načelih; ki so jih postavili zavezniki sami.

Zavezniška uprava v coni A je poskušala vse to nekako ublažiti, da je razpisala občinske volitve, ki so bile prejšnjega leta odložene in to celo po italijanskem volilnem redu. Tako so se začeli v Trstu, po pisanju Reuterja, oblikovati trojni tabori: italijanske stranke, ki so zahtevale priključitev STO Italiji, slovenske stranke in indenpendisti, ki so bili za neodvisno STO in to po možnosti po Titovem predlogu o kondominiju in kominformisti, ki so — kot SZ — zahtevali STO na podlagi mirovne pogodbe.

Na sestanku de Gasperija v Rimu 27. septembra z zahodnimi veleposlalniki so sklenili sklicati novo konferenco, kjer bi sklepali o spremembah v administraciji cone A. Z drugimi besedami, bil naj bi konec politike generala Wintertona. Na vse to je po burnih demonstracijah v vseh večjih jugoslovanskih mestih konec marca 1952 spregovoril v narodni skupščini Tito in dejal: 1. če piše angleško časopisje, naj italijanska vojska zasede cono A, ker ima Jugoslavija že cono B, je treba vedeti, da se Italija ne more postavljati na isto mesto kot Jugoslavija, kajti ta je bila žrtev fašističnih zločinov; 2. trditev, da se je položaj spremenil, ker je šla Italija v NATO, ne drži. Italija je pač šla na tisto stran, kjer je menila, da bo postala močnejša in da bo poskušala NATO izrabiti za svoje imperialistične namene. Že danes govorijo v Italiji ne samo o Trstu, temveč tudi o Istri, Dalmaciji in Črni gori; 3. argument, da je treba podpreti v Italiji de Gasperijevo vlado, sicer bodo prišli na oblast kominformisti, je prav toliko vreden, kot če bi se vprašali, kaj bi bilo, če bi Jugoslavija v svojo deželo pustila Ruse in kominformovce.¹²¹

Na ostre Titove besede je bila reakcija v Londonu taka, da je zunanje ministrstvo izjavilo, da gre le za ureditev notranje administracije cone A. Ne bo govora o končni rešitvi tržaškega vprašanja. Začetek aprila je zunanji minister pred spodnjim domom poudaril, da poskušajo vse akcije zahodnih zaveznikov vlti le korajžo Jugoslaviji in Italiji pri direktnih pogajanjih.¹²²

V Londonu se je začela konferenca zastopnikov ZDA, Velike Britanije in Italije 3. aprila in je trajala do 9. maja 1952. Rezultat je bil tako imenovani 1. londonski sporazum, katerega glavna vsebina je bila: 1. vrhovni komandant v coni A ostane general Winterton, a dobi tri politične pomočnike (ZDA, Velika Britanija in Italija), ki bodo poročali vse potrebno svojim vladam; 2. AA sile, pomembna civilna administracija, policija itd. ostane pod komando komandanta cone. Vse ostalo se razdeli v dve direkciji, ki jih upravlja italijanska administracija.¹²³

De Gasperi je ta sporazum veselo pozdravil že 9. maja, češ, da je močno okreplil položaj Italije, čeprav ne prejudicira rešitve celotnega problema. Italija še vedno čaka na prijateljski in častipolni sporazum. Nasprotno pa je jugoslovanski ambasador v Londonu ostro protestiral, Tito pa 11. maja po-

¹²¹ ADG 1952, 3414.

¹²² Novak, 384—392.

¹²³ Novak, 384—392.

udaril, da je ta sporazum težka kršitev mirovne pogodbe, s katero igrajo zavezniki s cono A na roke Italijanom. Italija ne bo nikdar dobila cone B in jugoslovanska vlada bo podvzela potrebno, da bo zavarovala svoje interese v Trstu v skladu z mirovno pogodbo.¹²⁴ Povsem razumljiv je bil ukaz jugoslovanskega komandanta cone B o odpravi omejitev za prebivalce cone B pri potovanju v Jugoslavijo in prenos upravnih funkcij na NOO Koper in Buzet, katerima sta določili slovenska, oziroma hrvaška vlada politična svetovalca. Vse finančne zadeve cone je odslej vodila jugoslovanska narodna banka¹²⁵

Tudi sovjetska vlada je protestirala proti tej prvi londonski pogodbi. Ponovila je trditev o zlorabi cone za agresivne namene NATO, kar ne more služiti miru.¹²⁶ Dne 25. maja so prinesle občinske volitve v coni A (Trst in slovenske občine) 32,5 % glasov krščanski demokraciji, KP STO 21,1 %, italijansko slovenski OF 2,7 %, neofašistom 11,3 % in italijanskim demokratičnim strankam 46 %.¹²⁷

Znova so dale sredi avgusta 1952 tri velesile skoraj 100 milijonov dolarjev za gospodarsko pomoč Jugoslaviji s poudarkom »brez zahrbtne misli spreobrniti Tita in njegovo deželo od komunizma«. Pomoč je bila sicer manjša kot prejšnja leta, dopolnile pa so jo z ameriško vojaško pomočjo in še v raznih drugih oblikah. Glavni cilj ZDA je bil razpoko v vzhodnem taboru še povečati in dobiti v Jugoslaviji strateške surovine. ZDA so le še upale na skupno pot z Jugoslavijo v NATO.¹²⁸

Dne 19. avgusta so se sestali zastopniki treh velesil pri Titu na Brionih, nato pa so odšli v Rim. Sklep teh sestankov je bil, naj Jugoslavija in Italija istočasno predložita kompromisno formulo o ureditvi tržaškega vprašanja, vsebina te pa naj ostane tajna.¹²⁹ Na proslavi desete obletnice jugoslovanske vojne mornarice je Tito govoril o potrebi močne jugoslovanske flote zaradi možnosti nenadnega napada z nasprotne strani Jadrana. Takoj naslednjega dne je odgovoril De Gasperi, da so to žaljive ugotovitve. Apeliral je na »ljudi onkraj obale«, naj se ne opirajo na vojaško moč, temveč na razumno razlago mirovne pogodbe.

V zadnjem govoru v Dolenjskih Toplicah je Tito v bistvu vztrajal na kondominiju STO, a obtožil je zahodne zaveznike, da otežujejo to rešitev. Dejal je, naj se razburjenje okrog tržaškega vprašanja poleže in se poprej uredijo druga vprašanja. Jugoslavija ponuja roko italijanskemu ljudstvu, dala je že svoje predloge za rešitev tržaškega vprašanja in zato naj da svoj predlog tudi Italija. Že naslednjega dne je De Gasperi predlagal v STO plebiscit, sicer bo Italija vztrajala na trojni izjavi.

Tanjug je poročal, da je 18. in 19. septembra obiskal Beograd minister Eden. Poudaril je zelo podobno stališče obeh zahodnih držav do številnih problemov in da je Velika Britanija pripravljena pomagati Jugoslaviji pri obrambi njene neodvisnosti in miru. Na vsak način pa je treba rešiti tržaško vprašanje. Dokler se rešitve ne najde, je bolje čim manj hrupa okrog Trsta.¹³⁰

¹²⁴ ADG 1952, 3464.

¹²⁵ ADG 1952, 3469.

¹²⁶ ADG 1952, 3531.

¹²⁷ ADG 1952, 3499.

¹²⁸ ADG 1952, 3607.

¹²⁹ ADG 1952, 3619.

¹³⁰ ADG 1952, 3670.

V parlamentarni debati o zunanji politiki je 16. oktobra 1952 De Gasperi dejal, da tržaško vprašanje še ni rešeno, a spremenil je svoje prvotno mnenje in zahteval potegnitev etnične meje. Bil je proti mnenju maršala Tita, da se je treba lotiti prej drugih vprašanj. Skrbela ga je cona B, ki je bila vedno bolj priključena Jugoslaviji in poudaril, da bo Italija storila vse, da bi prišlo do sporazuma.¹³¹ Glede cone B je italijanska vlada vložila celó noto, ki pa jo je jugoslovanska vlada odbila konec oktobra,¹³² 5. novembra pa je protestirala o nameravani vključitvi cone A Italiji. Volitve v coni B 8. decembra niso prinesle presenečenj in je več kot 90 % glasovalo za enotno listo OF.¹³³

De Gasperi je 16. decembra opozoril ameriško vlado, da bi lahko nenadni udarec SZ proti jugozahodu Evrope Jugoslavijo v glavnem obšel in se usmeril po črti Ljubljana—Trst naravnost proti severni Italiji. Na vse to in še na marsikaj je minister Acheson odgovoril, da bo problem Trsta rešen čim prej bo mogoče.¹³⁴

Zaradi prekinitve jugoslovanskih diplomatskih odnosov z Vatikanom, čemur je kmalu za tem sledilo imenovanje obsojenega zagrebškega nadškofa za kardinala, je v katoliškem svetu nastala velika kampanja proti napovedanemu Titovemu obisku v Angliji.¹³⁵

Prvi pomembni dogodek leta 1953 je bil demanti ameriške in britanske vlade, da bo potegnila svoje sile iz cone A, nakar bi ta prišla v Italijo, cona B pa v Jugoslavijo. To bi obe velesili storili le, če bi prišlo do sporazuma med Jugoslavijo in Italijo.¹³⁶

Ko je konec januarja 1953 obiskal Evropo Eisenhowerjev zunanji minister Dulles, mu je De Gasperi izjavil, da Italija tako dolgo ne bo v stanju dati polne teže k enotni obrambi Evrope, dokler ne bo rešeno tržaško vprašanje. Italija in ne Jugoslavija je temeljni kamen obrambe jugovzhodne Evrope, zato mora biti pomoč za njeno oborožitev večja kot za Jugoslavijo.¹³⁷

Znova se je diplomatska aktivnost prenesla v London in Washington. Februarja 1953 so ZDA ponujale Italiji dotlej največ, to je vso obalo cone A in občine Koper, Izolo in Piran. Ostali del cone B bi dobila Jugoslavija, iz cone A pa slovenske občine Zgonik, Repentabor, Bazovico in Dolino ter koridor do piranskega zaliva. De Gasperi je ta predlog odbijal še do aprila 1953 in zahteval še obalo od Pirana do Umaga.¹³⁸

Tito se je na obisku v Londonu sredi marca 1953 razgovarjal tudi s Churchillom. Po časopisnih novicah Churchill ni bil za sklenitev prijateljske pogodbe, da ne bi ta kakorkoli že vplivala na ureditev razlik med Jugoslavijo in Italijo. Bil pa je za to, da bi to pogodbo sklenili po rešitvi tržaškega vprašanja, kar pa ni bilo pričakovati pred italijanskimi volitvami. Sekretar za zunanje zadeve Koča Popović je povedal, da so dosegli soglasje, naj se tržaško vprašanje reši z direktnimi pogajanj in to po možnosti med Titom in De Gasperijem.¹³⁹

¹³¹ ADG 1952, 3703.

¹³² ADG 1952, 3720.

¹³³ ADG 1952, 3774.

¹³⁴ ADG 1952, 3786.

¹³⁵ ADG 1952, 3791.

¹³⁶ ADG 1953, 3811.

¹³⁷ ADG 1953, 3858.

¹³⁸ Novak, 401—404.

¹³⁹ ADG 1953, 3919.

Tako sta marca 1953 še vedno obstojali tezi o delitvi STO po conskih mejah z majhnimi korekturami in teza o kondominiju.¹⁴⁰

Maja je prevzela iniciativo znova Jugoslavija in zdi se mi, da je bila to ena najtežjih Titovih operacij. Ne pozabimo namreč, da smo že v razdobju po Stalinovi smrti, to je v času prve velike svetovne politične odjuge. Tito je 17. maja dejal, da se mu zdi najbolj pametno za rešitev tržaškega problema izpolniti pogoje italijanske mirovne pogodbe in se sporazumeti o postavitvi guvernerja, ki bi bil sprejemljiv za obe deželi. Vendar pa se mu je zdel jugoslovanski predlog o kondominiju še vedno najboljši. Dne 21. maja je poudaril, da kakršnikoli že naj bodo naši odnosi s SZ, svojih odnosov do treh zahodnih velesil ne bomo spremenili. Nikoli ne bomo pozabili pomoči, ki so nam jo dale te države v najtežjih urah.¹⁴¹

De Gasperi je v volilnem govoru v Vittorio Veneto poudaril, da nihče ne misli na to, da bi Italiji vzeli Trst. Gre za veliko več, za stalno ureditev dokončne italijanske vzhodne meje. Razumna pogodba ne bo samo most med Jugoslavijo in Italijo, temveč bo tudi služila miru v Evropi.

Začela so se tudi neuradna pogajanja o STO, ki so bila izredno komplicirana.¹⁴² Parlamentarne volitve 7. in 8. junija 1953 so prinesle v Italiji demokratskemu centru (klerikalci, socialdemokrati, liberalci itd.) 225 mandatov, vsem ostalim pa 112 sedežev v senatu, v poslanski zbornici pa prvemu bloku 303 sedeže, drugemu bloku pa, razdeljenemu v levo in desno opozicijo, 287 sedežev.¹⁴³ Tako je klasični italijanski parlamentarizem začel zahajati v hudo krizo. De Gasperijeva vlada je julija prišla v krizo in prehodno vlado je iz klerikalcev sestavil Pella, ki je sredi avgusta poudaril, da bo vlada budno zasledovala vprašanje Trsta.¹⁴⁴ Ni še jasno, kateri inozemski časniki si je v Beogradu konec avgusta izmislil, da namerava Jugoslavija okupirati cono B. Zato je začela Italija koncentrirati svoje sile na jugoslovanski meji, Pella pa je sporočil zahodnim zaveznikom, da bo Italija ostala zvesta NATO samo, če bodo preprečili jugoslovansko aneksijo cone B. Če pa bi Jugoslavija zasedla cono B, bo Italija zasedla cono A, zavezniki pa naj dajo tiho odobritev. Seveda je Tanjug takoj demantiral novico iz Beograda. Začeli so se burni septembrski dnevi, note raznih držav so kar deževale, na meji so se začele bojne koncentracije in seveda tudi neizogibne provokacije. Oba zahodna zunanja ministra sta izjavila, da si je treba za rešitev tržaškega vprašanja izmisliti nekaj drugega kot trojno izjavo.

Tito je 6. septembra objavil na Okroglici na Primorskem nov predlog: Trst — internacionalno mesto, okolico pa Jugoslaviji. Dejal je, da Jugoslavija nima namena anektirati cone B, ker je že tam, pripravljena pa se je boriti za vsak centimeter svoje zemlje, pa je vseeno, kdo bi bil sovražnik. Italijani naj nehaajo rožljati z orožjem in s komediantskimi demonstracijami na meji. Če je vse to predigra v aneksijo cone A, potem izjavlja Jugoslavija pred vsem svetom, da tega ne bo trpela. Italija je na te Titove besede odgovorila zelo ofenzivno, da je Tito odklonil že vse predloge in da se Rim resno sprašuje, kakšni so sploh Titovi nameni. Teden dni za tem je Tito v Splitu dejal,

¹⁴⁰ Novak, 381—384.

¹⁴¹ ADG 1953, 4005.

¹⁴² ADG 1953, 4007.

¹⁴³ ADG 1953, 4025.

¹⁴⁴ ADG 1953, 4128.

da bi vsak vdor v cono A Jugoslavija smatrala za agresijo. Zato mora Jugoslavija pravočasno ukrepati, ker ima slabe izkušnje.¹⁴⁵

Pella je 13. septembra predlagal plebiscit v vsem STO in sklicanje konference petih držav (tri velesile, Jugoslavija in Italija). Jugoslovanska vlada je oboje odklonila konec septembra.¹⁴⁶ Že itak zapleteno zadevo je še bolj zapletla uradna izjava Velike Britanije in ZDA 8. oktobra 1953 o umiku AA sil iz cone A in izročitvi cone italijanski upravi. Obe vladi — pravi izjava na koncu — upata, da bodo te mere vodile h končni miroljubni rešitvi in prijateljskemu sodelovanju med Jugoslavijo in Italijo. Italijanska vlada je sprejela seveda to novico z zadovoljstvom, jugoslovanska vlada pa je poslala ostro noto britanski in ameriški vladi, zaprla črto med obema conama, napovedala mobilizacijo in ukazala vkorakati v cono B.

Položaj se je zelo zaostрил, vendar je Tito v govoru v Leskovcu 10. oktobra povedal zadnji miroljubni jugoslovanski predlog: STO razdeliti na dve avtonomni enoti, ena naj pride pod jugoslovansko, druga pa pod italijansko kontrolo. Italija naj dobi v glavnem Trst, ki pa naj bo internacionaliziran, a pod italijansko suverenostjo, cona B, ki jo je doslej upravljala Jugoslavija in zaledje Trsta iz cone A, naj postane za deset ali več let avtonomna enota pod suverenostjo Jugoslavije. Dan za tem je v Skopju dejal, da bo jugoslovanska vojska vkorakala v cono A, čim bo en sam italijanski vojak stopil v to cono. Od Velike Britanije in ZDA je zahteval, naj se nič več ne vmešavata v tržaško vprašanje, ker se bosta Jugoslavija in Italija sami pogajali. O vsem tem je jugoslovanska vlada obvestila tudi OZN.¹⁴⁷

Tudi sovjetska vlada je protestirala proti objavi z dne 8. oktobra in znova ponovila, naj VS imenuje guvernerja itd., VS pa je poslala posebno resolucijo. Ta je 20. oktobra začel o njej razpravljati, a je kasneje zadevo odložil za nedoločen čas.¹⁴⁸

Sredi oktobra so štirje zunanji ministri v Londonu sklenili nadaljevati skupne napore, da bi dosegli trajno ureditev tržaškega vprašanja.¹⁴⁹ Izjava od 8. oktobra je prišla tudi pred spodnji dom. Eden od laburističnih poslancev je ugotavljal, da je povzročila nevarnost vojne, da je uničeno vse dobro, kar je prinesel Titov obisk. Vlada je sicer dobila zaupnico z 296 : 268 in zunanji minister Eden je poudaril, da se britanska vlada izjavi ne bo odrekla. Izročitev cone A in odpoklic AA sil je komplicirana zadeva in zahteva časa. Z zaupanjem pričakuje konferenco petih držav, tržaško vprašanje se mora rešiti v naslednjih mesecih, kajti to ozemlje je pomembno za zahodno obrambo. Britanska in ameriška vlada sta ob tej izjavi doživeli dosti kritik in hudih reakcij od obeh prizadetih držav, ne pa groženj z vojaško silo.¹⁵⁰ Dulles je 27. oktobra izjavil na tiskovni konferenci, da je trojna izjava z izjavo od 8. oktobra prenehala veljati. Poudaril je še, naj bi bila konferenca petih držav pred uresničitvijo sklepa od 8. oktobra.¹⁵¹

V Trstu je prišlo ob obletnici izkrcanja italijanske vojske (4. november 1918) do večdnevnihi krvavih demonstracij za priključitev Trsta k Italiji, ki

¹⁴⁵ ADG 1953, 4149—4150.

¹⁴⁶ ADG 1953, 4164—4165, 4183.

¹⁴⁷ ADG 1953, 4197—4198.

¹⁴⁸ ADG 1953, 4204—4205.

¹⁴⁹ ADG 1953, 4209.

¹⁵⁰ ADG 1953, 4223.

¹⁵¹ ADG 1953, 4223.

so ga podprli številni neofašisti, ki so za te dni prišli v Trst iz Italije. Ker nemirom policija ni bila kos, je general Winterton uporabil 6. novembra tudi vojsko. O krvavih dogodkih je 9. novembra poročal Eden pred spodnjim domom, da je bilo 6 mrtvih in 162 ranjenih, od teh 79 policajev. Nobenega dvoma ni — je dejal Eden — da so bili nemiri organizirani izven cone A in da se je velik del hujskačev infiltriral v cono A. Tako nosijo krivdo italijanski ekstremisti. General Winterton je dobil vso podporo od britanske vlade pri vzpostavitvi reda in vlada ZDA je imela vanj popolno zaupanje. Vse tri vlade velesil so za sklicanje konference petih držav, italijanska vlada pa naj si nikar ne misli, da si bo s takimi nasilnimi akcijami pridobila simpatije britanskega javnega mnenja za svoje zahteve. Še istega dne je general Winterton odbil zahtevo Pelle po uradni preiskavi tržaskih dogodkov. Pella je tudi zahteval odpoklic Wintertona kot glavnega krivca za mrtve in ranjene, kar se seveda ni zgodilo.¹⁵²

Tri velesile so stale pred tremi velikimi problemi: kako normalizirati jugoslovansko italijanske odnose, kako zaobiti sovjetsko protestno resolucijo v OZN in kako sploh spraviti Jugoslavijo in Italijo za konferenčno mizo.¹⁵³

Začetek decembra sta se Jugoslavija in Italija sporazumeli o odpoklicu vojaških enot z meje,¹⁵⁴ pred senatom pa je Pella povabil Jugoslavijo na konferenco petih držav, za katero je Italija pravkar dobila povabilo. Povedal je, da bo postavila Italija kot pogoje za konferenco naslednje: 1. konferenca mora zajeti problematiko celega STO; 2. najboljša rešitev bi bil plebiscit; 3. veljati mora izjava od 8. oktobra in končno, konferenca mora biti dobro pripravljena, da ne bo brezuspešna.¹⁵⁵

Začenja se velika kompliciranost problemov in dovoljujem si nadaljnji opis razvoja tudi zaradi ekonomske časa podati v glavnem po uspešni Novakovi sintezi.¹⁵⁶ V drugi polovici decembra 1953 sta Velika Britanija in ZDA položili konferenco petih držav ad acta. Pripravljali sta nov načrt, o katerem naj bi razpravljali v treh fazah na nivoju ambasadorjev v Londonu in Washingtonu. Najprej naj bi se sestali zastopniki Velike Britanije, ZDA in Jugoslavije, torej držav, ki upravljajo STO in naj bi dosegli sporazum z Jugoslavijo. Sporazum naj bi nato velesile sporočile Italiji in začele pogajanja z njo, končno pa naj bi obe velesili kot posrednika poskušala odstraniti nastale razlike. Vsa pogajanja naj bi bila strogo tajna.

Še prej sta morali velesili opraviti neprijetno akcijo, obvestiti francoskega zunanjega ministra, da konference petih držav ne bo. Ta je seveda protestiral, da so delali za njegovim hrbtom, toda obe velesili sta to smatrali za odgovor, da Francija ne bo sodelovala in poslej dalje se je vse dogajalo brez Francije. Italijanska in jugoslovanska vlada sta bili za razpravljanje v Londonu, ker je bilo to bližje za obe državi in tudi lažje glede tajnosti. Jugoslavija je delegirala ambasadorja Velebita. Italija ambasadorja Brosia. Amerikanci niso te funkcije poverili svojemu londonskemu ambasadorju, ker menda ni mogel držati tajnosti, temveč so jo poverili svojemu okupacijskemu visokemu ko-

¹⁵² ADG 1953, 4242.

¹⁵³ Novak, 448—455.

¹⁵⁴ ADG 1953, 4279.

¹⁵⁵ ADG 1953, 4290.

¹⁵⁶ Str. 488—455.

misarju na Dunaju, angleška vlada pa je postavila namestnika podsekretarja v zunanjem ministrstvu.

1. Najtežja so bila pogajanja z Jugoslavijo, ki so trajala od 2. februarja do 31. maja 1954. Eden je kasneje dejal, da je bila naloga obeh zahodnih velesil prepričati Jugoslavijo, naj sprejme mejo, ki bi se kar na moč ujemala s conskimi mejami. Dejal je tudi, da se ne bo dalo dosti več manevrirati, kajti Italiji je treba dati nekaj, kar bi bilo ugodnejše kot obljuba v predlogu od 8. oktobra, Tito pa je itak dovolj jasno povedal, da je zanj nesprejemljiva vsaka sprememba statusa quo v škodo Jugoslavije.

a. Velebit je v prvih razgovorih poudaril pravico Jugoslavije do celotnega STO razen do Trsta, ki pa naj bo povezan s cesto in železnico z Italijo. Oba kolega sta razpravljanje o tem odklonila in vztrajala na rešitvi, ki bo sprejemljiva za Jugoslavijo in Italijo.

b. Začele so se dolge debate o recipročnih koncesijah v obeh conah. Velebit je bil za odstop Kopra, Izole in Pirana, a brez okolic teh mest, zato pa je zahteval zaledje Trsta v coni A in izhod na morje južno od Trsta vključno Zavrje, Servolo in Milje. Kolega sta to odklonila. Bila sta za to, da dobi Jugoslavija zaledje v coni A za italijanske enklave Koper, Izolo in Piran, odločno pa sta odklonila jugoslovanski izhod na morje južno od Trsta v coni A. Velebit je na to izjavil, da to ne bi bila enakovredna zamenjava in je odstopil od misli o recepcijskih zamenjavah.

c. Začela se je debata o delitvi STO po conskih mejah. Velebit je predlagal majhno korekturo, da bi mogli Slovenci zgraditi novo železnico in povezati Koper z ostalo Slovenijo. To sta Amerikanec in Anglež sprejela. Nova črta bi se premaknila z Debelega na Tanki rtič, za to pa bi dala Jugoslavija majhen trikot ob conski meji. To bi bil realen kompromis.

č. Začetek maja 1954 je bil sporazum z Jugoslavijo dosežen in ostal je samo še juridični aspekt. Jugoslavija je namreč zahtevala, naj bi bila ta rešitev dokončna, Anglež in Amerikanec pa, naj bi bil to le »de facto agreement«, ker bi sicer Italija ta sporazum odbila. Po izredno napornih natezanjih in tudi iz drugih, tudi materialnih razlogov, je Jugoslavija ta de facto sporazum sprejela. Ob tem sta vladi Velike Britanije in ZDA izdali za danes in za jutri izredno pomembno noto, katere glavna vsebina je: obe vladi sta končno prepričali Jugoslavijo, da sprejme de facto rešitev zato, ker sta ji zagotovili, da je sporazum, kar zadeva velesili, *dokončen*, kajti v bodoče velesili ne bosta podprli nobenih teritorialnih zahtev ne Italije, ne Jugoslavije.

Izjava je pomembna, ker s tem prehaja reševanje tržaškega problema iz sfere zavezniškega diktata v sfero nadaljnjega sporazumevanja, če sporazum za Italijo in Jugoslavijo ni dokončen, če pa je dokončen, je tržaški problem rešen. Ker Jugoslavija londonski memorandum smatra za dokončnega, je državna meja, kot jo na tem delu določa londonska spomenica, nespremenljiva.

2. Razgovori z Jugoslavijo so torej trajali štiri mesece. Sedaj je bilo treba prepričati Italijo, da ta sporazum sprejme.

a. Medtem je prišlo v Italijo do menjave vlade in za kratkotrajno Fanfanijevo vlado je prišla vlada, ki jo je sestavil Scelba. Le izgleda, da je bil ta nekoliko zmernejši in je zahteval pravično rešitev, prijateljske odnose z Jugoslavijo in medsebojne gospodarske stike.

Začetek junija 1954 sta to, kar je sprejela Jugoslavija predložila Amerikanec in Anglež italijanskemu diplomatu. Začela se je druga faza pogajanj, ki tudi ni bila lahka. Julija so bile prezentirane Italiji tele jugoslovanske zahteve: vojaško upravo v obeh conah naj zamenja italijanska in jugoslovanska administracija; manjši popravki conske črte v korist Jugoslavije; ohranitev tržaškega svobodnega pristanišča; recipročna garancija narodnim manjšinam; nobenega preganjanja zaradi dogodkov v času urejanja STO; ureditev visečih finančnih vprašanj med obema državama in končno, izboljšati atmosfero in olajšati sodelovanje med Jugoslavijo in Italijo.

Ambasador Brosio je to sporočil svoji vladi, na kar je ta odgovorila, da ima Italija pravico do vsega STO, kajti pred mirovno konferenco so zavezniki priznali Italiji pravico do večjega dela Julijske krajine kot pa je STO. S trojno izjavo so priznali zavezniki Italiji pravico do vsega STO, z oktobrsko izjavo pa so ji obljubili vrnitev cele cone A. Od vseh teh obljub so zavezniki odstopili na pritisk Jugoslavije in zato tega, kar ji sedaj predlagajo, ne more sprejeti. V debati se je Brosio odrekel trikotniku v coni B in zahteval Tanki rtič. Samo še to sta zahodna diplomata sporočila Velebitu, nato pa sta postala samo še posrednika med Velebitom in Brosiom. Ta sta se začela pogajati okrog Tankega rtiča in nihče ni hotel odnehati.

Končno je poslal Eisenhower v Beograd državnega podsekretarja Murphyja z osebno poslanico Titu, naj z majhno teritorialno koncesijo pripomore k zaželeni rešitvi tržaškega vprašanja. Tito je 14. septembra na to pristal in tudi še iz drugih razlogov, predlagal pa je dve varianti: naj gre meja južno od Tankega rtiča in pusti naselje Lazaret Jugoslaviji, Italija pa naj dobi trikotnik v coni B, ali pa, naj teče meja južneje, med Tankim in Debelim rtičem, pusti Lazaret Italiji, ta pa ne dobi trikotnika v coni B. Scelba je 18. septembra predložil vladi oba predloga in ta je čez nekaj dni sprejela drugo Titovo alternativo. Tako so pogajanja o sporazumu prišla v zadnjo fazo, kar so sporočili tudi francoski vladi. Zastopniki Jugoslavije, Italije, Velike Britanije in ZDA so parafirali takoiimenovani londonski memorandum ali 2. londonski sporazum 5. oktobra 1954, ki ima 9 členov in dva dodatka.¹⁵⁷

Reči moramo, da je ta sporazum rešil tri temeljne probleme: razdelil je STO, obljubil svobodno pristanišče za zaledje in dal primerna zagotovila narodnim manjšinam.

Tito je 6. oktobra poudaril, da je Jugoslavija doprinesla sicer žrtev, a je zadovoljen, ker doprinaša k utrditvi miru v Evropi. To ni bil diktat, saj je Jugoslavija sodelovala kot enakopravni partner. Zvezni izvršni svet je sprejel sporazum 7. oktobra, narodna skupščina pa 25. oktobra. Takrat je Tito dejal, da smo dobili Slovenci izhod na morje in Koper se bo razvil v središče južnega dela Slovenskega Primorja. Sporazum bo služil bodočemu gospodarskemu, kulturnemu in političnemu sodelovanju med Jugoslavijo in Italijo.

Italijanska vlada sporazuma v parlamentu sicer ni dala ratificirati, zahtevala pa je od parlamenta zaupnico ob sporazumu. Kako je izpadel boj za to zaupnico, smo že slišali v uvodu. Scelba je poudaril, da je vlada sprejela najboljšo rešitev v danih pogojih. Italija je dobila skoraj vso cono A, štiri petine prebivalstva Julijske krajine in najpomembnejši gospodarski del STO,

¹⁵⁷ Novak, 456–571.

Trst. Za italijansko manjšino pod jugoslovansko administracijo so dane vse garancije. Priznal je, da je imela trojna izjava večjo moralno veljavo pri podpiranju italijanskih zahtev po STO, stopiti pa ni mogla v veljavo, ker jo ni hotela priznati SZ. Ker zahodne velesile niso hotele pritisniti na Jugoslavijo s silo, je ostala edina možnost kompromis z Jugoslavijo. S tem se Italija — je še poudaril — ni odpovedala zahtevi po con B. Res je, zavezniki so se omejili z izjavo, da v bodoče ne bodo podprli nobene teritorialne zahteve od obeh strani. Ostal pa je možen le direktni sporazum med Jugoslavijo in Italijo.

Ostane nam samo še omemba juridično spekulativnega vprašanja, ki ga moramo zgodovinarji vsaj registrirati, vprašanja, ali je na ozemlju STO kdaj prenehala obstajati italijanska suverenost? Od tega je — po mnenju juristov — odvisen tudi odgovor na drugo vprašanje, ali ima memorandum trajni ali le začasni značaj. Naš prof. Bartoš na primer pravi, da ima memorandum trajni značaj, ker so ga sprejele tri velesile (tudi Francija in končno še SZ), stalne članice VS s pravico veta. Memorandum je bil tudi sporočen VS in razdeljen članicam OZN, a nihče ni zahteval o njem razpravljanja. Tako je tihi konsenz priznal to novo pogodbo. Mnenja italijanskih juristov pa so o tem deljena. Ene od teh sem poskušal celo razumeti, druga pa sem prepustil kategoriji nekdanjih sholastičnih razpravljanj, koliko angelov se more zdreanjati na šivankino špico.

Dovoljujem si svoj referat končati z mislijo na začetku omenjenega italijanskega zgodovinarja Valussija, da nam more sedanja jugoslovansko italijanska meja, pa naj bo pravična ali krivična, dobra ali slaba, sama po sebi zelo jasno povedati, da meja sama zase ne more biti niti pravična niti krivična, temveč samo takšna, kakršno hočejo ljudje. Dodajam pa tudi svoje mnenje, da se morajo ljudje tega zavedati.

DAS PROBLEM VON JULISCH VENETIEN UND TRIEST IN DEN JAHREN 1947—1954

Zusammenfassung

Der Artikel bietet eine chronologisch auf den wichtigsten weltpolitischen Ereignisse aufgebaute Übersicht der Problematik des einstigen Julisch Venetien für die Zeit zwischen 1947 und 1954, besonders berücksichtigt werden die in diesem ethnisch slowenischem und kroatischen Raum sich herausbildenden spezifischen Merkmale. Es handelt sich nicht um neue Daten bzw. Feststellungen, was die der Faktologie betrifft ist der Artikel eine Zusammenfassung der umfangreichen slowenischen und fremden Literatur, vor allem der in der Einleitung angeführten.

Methodologisch ist die Übersicht in drei Kapitel gegliedert. Im ersten Kapitel ist in Hauptzügen die Zeit von Anfang Juni 1944 bis zum Abschluss der Pariser Friedenskonferenz (Februar 1947) bearbeitet, im zweiten die Zeit bis zur Erklärung der drei westlichen Grossmächte (März 1948) und im dritten die Zeit bis zum sogenannten Londoner Memorandum (Anfang Oktober 1954). Im ersten Kapitel soll in erster Linie die Schwierigkeit der diplomatischen Auseinandersetzungen um die Errichtung und Festigung des »Eisernen Vorhangs« dargestellt werden, ein Vorgang, bei dem gerade das Gebiet des früheren Julisch Venetien besonders in Mitleidenschaft gezogen worden ist. Im zweiten Kapitel wird die einstweilige Kompromisslösung — die Gründung des Freien Triester Gebiets, dargestellt, das aber nur auf dem Papier blieb. Im dritten Kapitel schliesslich der Weg bis zum Memorandum von London, das Italien und Jugoslawien ermöglicht hat, Grenzfragen auf dem Gebiet des in zwei Zonen — die Zone A und Zone B aufgeteilten Freien Triester Gebietes selbst zu lösen.

Der Artikel entsand in der Absicht: 1. die grosse Aktivität, Intensität, Uner-schrockenheit, Entschlossenheit und Selbständigkeit des Kampfes aller jugoslawischen Völker um die Verwirklichung des Programms des Vereinten Sloweniens in der Föderation der jugoslawischen Völker darzustellen; 2. wenigstens in den Hauptzügen die Ursachen des Paradoxes zu schildern, dass trotz der Befreiung des ganzen jugoslawischen Territoriums durch jugoslawische Partisanenverbände, das Programm des Vereinten Sloweniens unerfüllt geblieben ist und schliesslich auch die damalige, heutige und künftige Notwendigkeit einer festen Föderation der jugoslawischen Völker zu begründen.

Das Memorandum von London an sich bedeutet zwar einen Sieg der Bemühungen der jugoslawischen Völker, andererseits aber auch die Durchsetzung der Grossmächte. Die jugoslawischen Völker haben gesiegt indem sie die Schutzherrschaft der Grossmächte abgeschüttelt und das Recht errungen haben, ihre Westgrenze selbst zu bestimmen.